

RUS-BATI REKABETİNİN ODAK NOKTASINDAKİ ANADOLU VE ANKARA HÜKÜMETİ'NİN SOVYET POLİTİKASI (1920-1922)

TURHAN ADA*

Giriş

Osmanlı coğrafyası, jeo-stratejik nitelikleri, geniş toprakları ve doğal zenginlikleri ile özellikle 18. Yüzyıl'dan itibaren, sanayileşen Batılı devletlerin ve bu devletlerle rekabete girebilen Çarlık Rusya'sının hedef noktalarından biri olmuştur.

Bu sürecin başında, Kuzeyden merkeze, yani Güneydeki sıcak denizlere doğru inmeye çalışan Rusya, Osmanlı Devleti için birinci tehdit olarak belirginleşmiş, bunu, Batı emperyalizminin Osmanlı coğrafyasında odaklanan yayılmacı politikası takip etmiştir.

Osmanlı devlet adamları, bu ikili kumpas karşısında, bir tarafın garantörlüğüne dayanarak diğerinin tehdidinden kurtulma esasına dayanan bir denge politikası takip etmek zorunda kalmışlardır; bazı egemenlik haklarından taviz vermeyi göze alarak, birçok kez İngiltere ve Fransa'ya, kimi zaman da Rusya'ya dayanmak suretiyle, devleti ayakta tutmaya çalışmışlardır. Osmanlı coğrafyası üzerinde, sıcak çatışmayı göze alacak kadar şiddetli bir rekabet içine giren iki kutbun, bölgesel çıkarlarını elde etmeye çalışırken, istisnai olarak, uzlaşma aradıkları dönemler de olmuştur. Osmanlı Devleti, bu dönemlerde, konjoktüre boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Sürecin son evresinde yaşanan Mısır Sorunu, çizdiğimiz bu çizginin belirginleştiği bir dönemdir. Nitekim, bu dönemde, Osmanlı devlet adamları Mısır Hıdivi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı karşısında, destek bulamadıkları Batı'nın yerine Rusya'ya yaklaşma yoluna gitmişler; 1833'de imzalanan Hünkâr İskelesi

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, tada@yildiz.edu.tr

Antlaşması ile resmileşen bu birliktelik Rusya'ya, Boğazlar üzerinde inisiyatif sahibi olma imkanını vermiştir.¹

Ancak, üç taraflı hassas dengenin, bu şekilde, Moskova'nın lehine dönmesine tahammül edemeyen İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya, uluslararası dengelemin doğurduğu doğal sınırlamaların dışına çıkamayan Rusya'nın da imzasını alarak, 1841 yılında Londra Boğazlar Sözleşmesi'ni hayat getirmişler, kendilerini de tekrar denkleme dahil etmişlerdir.

Bu şekilde oluşan yeni konjonktürden rahatsız olan Rusya ise 1853 yılında başlayan ve 3 yıl süren Kırım Savaşı ile Kafkasya ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya kadar ilerlemeyi başarmış, ülkenin bekasını düşünen Osmanlı devlet adamları da, çareyi, devletin toprak bütünlüğünü Batılı devletlerin garantisi altına alan 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'na imza koymada bulmuşlardır.

23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ile birlikte tablo bir kez daha değişmiş, İstanbul'u etkisi altına alan istikrarsızlığı fırsat bilen, aynı kanallardan Anadolu'ya ilerleyen ve 2 yıl sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla tekrar inisiyatif sahibi olan Rusya, avantajlı konuma gelmiştir.² Bu dönemde bir blok lideri olarak hareket eden İngiltere ise sözü edilen gelişme üzerine tekrar başrolü üstlenerek aynı oyunu tekrar sahneye koymuş ve Rusya'nın da kerhen destek verdiği Berlin Antlaşması ile üçlü denklemini aynı yıl içinde bir kez daha eski yörüngesine oturtmayı başarmıştır.³

Biz, bu çalışmamızda, Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikasını analiz etmek suretiyle, bu üçlü satrancın, Milli Mücadele döneminde de devam ettiğini, vurgulamaya çalışacağız. İlgili süreç içinde birçok olgunun değişken olduğu, birçok olgunun ise sabit kaldığı malumdur. Bizim bu çalışmayı hazırlarken ulaşmak istediğimiz temel amaç da, sabit kalan ve değişkenlik arz eden olguların ışığında, Osmanlı Devleti'nden Ankara Hükümeti'ne miras kalan bu dış politik çizginin hassasiyetle izlenmiş olduğu gerçeğini, sahih referanslar üzerinden, ayrıntılı biçimde ortaya koyabilmektir.

¹ *Dışişleri Bakanlığı Arşivi*, Rusya, Muahedat Kısmı, Dosya No: 405.

² *Dışişleri Bakanlığı Arşivi*, Rusya, Muahedat Kısmı, Dosya No: 405, Karton: 119; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Cilt III, İstanbul 1327, s. 91-105.

³ Mısır Sorunu ve Kırım Savaşı bağlamındaki siyasal bağtlar hakkında toplu bir genel değerlendirme için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 59-65, 82-91.

A. Türk-Sovyet İtilafı ve Üçlü Dengenin Tekrar Etkin Olması

1. İtilafın Kuruluş Nedenleri ve Oluşum Süreci

Anadolu, yüzlerce yıldır, sahip olduğu jeo-stratejik özellikleri nedeniyle, sıcak denizlere inmeye çalışan Rusya'nın önünü kesen doğal bir engel olarak görülmüştür. Bu olgu, Rusya'nın siyasi bir güç haline gelmesiyle varlığını hissettirmeye başlamıştır. Rusya, İngiltere ve Almanya arasındaki küresel rekabetten kaynaklanan I. Dünya Savaşı'nda, İngiltere ve Fransa'nın başını çektikleri "İtilaf Devletleri" bloğu içinde yer almış, yalnız kalmak istemeyen Osmanlı Devleti ise, II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte İngiltere ve Fransa'dan beklediği ilgiyi göremediği için,⁴ karşı kampta, İttifak Devletleri'nin bir üyesi olarak, savaşa iştirak etmek zorunda kalmıştır.⁵

1915 yılında, Çanakkale cephesinde, dramatik bir mağlubiyete uğrayan İtilaf Devletleri'nden beklediği yardımı alamayan Çarlık Rusyası, Lenin önderliğindeki Bolşevik İhtilali ile, hem, yeni bir döneme girmiş,⁶ hem de, 3 Mart 1918'de İttifak Devletleri'yle Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir.⁷

Bu ciddi gelişmeden sonra, Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Limni adasının Mondros Limanı'nda imzaladığı Mondros Mütarekesi ile fiilen iflasını

⁴ Osmanlı Devleti'nin sonuçsuz kalan bu çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 127-148; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt II/IV/TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 510, 549-558. Biz, bu sonucu, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı coğrafyasında odaklanan çıkarlarına bağlıyoruz.

⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Muahedeler, Dosya No: 437/8/2; Cemal Paşa, s. 138-142; *Halil Mentеше'nin Amları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 187-188; Mahmud Muhtar Paşa, İstanbul, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul 1341, s. 233; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 562, 675; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II/IV, s. 510, 642. Talat Paşa, hatıratında, Osmanlı-Alman işbirliğini savunuyor ve çoğunluğun bu görüşte olduğunu ifade ediyor. Bkz. *Talat Paşa'nın Amları* (Edit.: Alpay Kabacalı), III. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 36. Biz, bu yaklaşımı, savunma endişesine bağlıyoruz. Çünkü, daha önce, gerek İngiltere ve gerekse Fransa nezdinde işbirliği teşebbüslerinde bulunulmuş, ancak, her iki ülkeden de olumsuz cevap alınmıştır.

⁶ *Dışişleri Bakanlığın Arşivi*, Rusya, Muahedat Kısmı, Dosya: 405, Karton: 125, Şifre Kalemi: 10 Kasım 1917, No: 2289; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, Cilt II, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 33; Aleksandr Kerensky, *Kerensky ve Rus İhtilali* (Çev. Rasih Güran), Ağaoglu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 162-174; Viladimir İlyic Lenin, "Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994, s. 183; Kurat, s. 326.

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Hariciye Siyasi, Dosya No: 2296, Gömlek: 1-2, M-04.03.1918; Orbay, C. I, s. 33-34; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 153-158; Fethi Okyar, *Üç Devir'de Bir Adam* (Edit.: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 235; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 95-96; Kuran, s. 658; Kurat, a.g.e., s. 349; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 81, 82; Uygur Kocabayoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 139.

ilan etmiş,⁸ devletin kalbi durumundaki Anadolu'da, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının öncülüğünde, çok yönlü çıkarları nedeniyle sıcak ve güncel tehdit niteliğini kazanan İtilaf Devletleri'ne ve onların desteklediği işgalci Yunan güçlerine karşı çok yönlü bir kurtuluş mücadelesi başlatılmıştır. İngiltere'nin, sömürgelerine sıçramasından endişe ettiği Türk tipi bir direniş hareketini, kaynağından çıkmadan bastırma arzusu içinde olduğu da bu bağlamda vurgulanması gereken bir gerçektir.

I. Dünya Savaşı'nda rakip olan ve ülkelerinde yeni filizlenecek olan rejimlerin taşıyıcılıklarını üstlenen Mustafa Kemal Paşa ve Lenin, bu benzerliklerinin yanı sıra, 1920 yılının ilk aylarında ortak düşmanla, yani İngiltere, Fransa ve İtalya'nın oluşturduğu müşterek kuvvetin tasallutuyla karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı.⁹ 21 Kasım 1918'den beri, Karadeniz sahilleri, İngiltere'nin kontrolü altındaydı.¹⁰ Ayrıca her iki taraf da, halka dayalı olduğunu iddia eden ve ülkelerinde yeni filizlenen bir iktidar görüntüsü vermekteydiler. Ancak, 1917 Devrimi ile birlikte etkinlik kazanan sosyalizm olgusundan çok Moskova'nın yüzyıllardır devam eden sıcak denizlere inme politikası ve Ankara Hükümeti'nin sürdürdüğü Batı ile Rusya arasında hassas denge siyaseti, iki taraf arasında bir güvensizlik ortamı oluşturmaktaydı. Devrimden sonra kurulan Rusya Geçici Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Milyukov, 1 Mayıs 1917'de, bütün Rus elçiliklerine gönderdiği bir genelge ile, hükümetinin, Doğu Anadolu, İstanbul ve Boğazlar'dan vazgeçmeyeceğini, ifade etmişti.¹¹

Ankara'nın Moskova'ya soğuk bakmasında, Bolşevikler'in, İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) liderlerinden Enver Paşa'yı kullanarak, Kemalistleri tasfiye edebilecek bir politika uygulamalarının da¹² büyük payı vardı.¹³ Kendisini Anadolu

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Hariciye Siyasi., Dosya: 2563, Gömlek: 5, M-30.10.1918; Ali Fuad Türkgeldi, s. 153-158; Orbay, C. I, s. 145-147; Okyar, *a.g.e.*, s. 247-248; Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt II, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s. 29; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, III. Baskı, TTK Basımevi, Cilt II, Ankara 1988, s. 503, 587, 597; Kuran, s. 606; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 225.

⁹ Mustafa Kemal Paşa, Sovyet diplomat Aralov'un konuyla ilgili bir beyanını yorumlarken, bu hususa özellikle dikkat çekmiştir. Bkz. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Kaynak Yayınları, Cilt VIII, İstanbul 2002, s. 271.

¹⁰ Kurat, s. 585, 590.

¹¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III/IV, s. 65.

¹² Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1984, Belge No: 124; Cilt IV, Belge No 244, s. 514-5; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 206-207 v.d.; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa* (Edit. Orhan Hülagü), I. Baskı, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 89-90; Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları*, 1921-1922, İzmit 1949, s. 108-109.

¹³ Geniş bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 2-38-18 (ilgili

direnişini lideri gibi gösteren¹⁴ ve uzun yıllardır Mustafa Kemal Paşa ile rekabet içinde olan Enver'in de,¹⁵ bu noktada, oldukça istekli olduğu söylenmekteydi.¹⁶ Diğer taraftan, kurduğu Halas-ı İslam Cemiyeti ile yeni bir imaj kazanmak isteyen Sovyet tarafı,¹⁷ Enver Paşa ve arkadaşlarına yaklaşıırken, onların, Türk-İslam coğrafyasında edindikleri itibarı dikkate alıyor ve bu coğrafyanın "dostu olduğu" mesajını vermeye çalışıyordu. Moskova, bölgedeki İngiliz etkisini de hedef alan bu stratejisi bağlamında, 1919 yılı Eylülünde, ünlü Rus yazar Karl Radek vasıtasıyla Berlin'de bulunan Talat Paşa ile temas kurmuş ve işbirliği teklifinin Enver ve Cemal Paşalara da iletilmesini istemişti.¹⁸ Eski itihatchılar, söz konusu itibarlarına dayanarak, özellikle Anadolu üzerinde etkin olmak istiyorlardı.¹⁹ Bize göre, Enver ve Talat Paşalar ile temas halinde olan ve her iki isim üzerinde de iyi bir intiba oluşturmayı başaran Sovyet tarafını²⁰ böyle bir tavra sürükleyen nedenlerden biri, şüphesiz, ulusal direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın, sosyalizmi, Anadolu halkı için uygulanabilir olmaktan uzak, "gayr-i milli" bir ideoloji olarak nitelendirmesiydi.²¹ Moskova'nın bu tavrı, Sovyetlerle işbirliği yapmak isteyen Paşa²² ve yandaşlarını büyük ölçüde tedirgin ediyor ve ölçülü hareket etmeye zorluyordu.²³

Nitekim, Enver Paşa, 1920 yazında, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı iki mektupla, Sovyetlerin de desteğiyle, askerleriyle birlikte Anadolu'ya yardıma gelece-

rakamlar sırasıyla kutu, gömlek ve sıra numaralarına karşılık gelmektedir), Fon Kodu: 30-18-1-1, 12 Mart 1921; Bilal Şimşir, *a.g.e.*, Cilt IV, TTK Basımevi, Ankara 1992, Belge No: 124.

¹⁴ Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 101.

¹⁵ Kuran, s. 675-676.

¹⁶ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, Belge No 124, s. 368; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 41; Kuran, s. 657-658.

¹⁷ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 324, Dosya No: 67-10, Fihrist: 25.

¹⁸ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 76, 206.

¹⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 206-207, 362-363.

²⁰ *A.g.e.*, s. 42; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkânı*, Mentek Matbaası, İstanbul 1967, s. 21.

²¹ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, Belge No: 250.

²² Mustafa Kemal Paşa, mücadele sürecinin henüz ilk evresinin yaşandığı günlerde, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında düzenlenen Erzurum Kongresi'nde, Sovyetler'den övgüyle bahsetmişti. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1989, Belge No: 38.

²³ Mustafa Kemal Paşa, bu fikri seslendirirken "Rusların, Anadolu'da, bir Sovyet hükümeti kurmaya çalıştıklarını, bunun için birçok komiteyi finanse ettiklerini" bildiğini ifade etmiştir. Bkz. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1979, Belge No 79.

ğini ifade ederek, bu hassas konjonktürü daha da derinleştirmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Ekim tarihli cevabî mektubunda muhatabını diplomatik bir dille Anadolu dışında tutmaya çalışması ve ihtiyatlı olmaya davet etmesi, bu gerçeği büsbütün belirginleştirmişti.²⁴

Sovyet tarafının Ankara'ı rahatsız eden ince bir politikası daha vardı: Moskova, çeşitli propaganda usullerini de kullanarak, Türk kamuoyunu etkilemek istiyordu. Nitekim, Bolşevikler, bu bağlamda, Anadolu'daki kurtuluş hareketini kendi ihtilallerinin bir benzeri olarak göstermeye çalışıyorlar;²⁵ Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in, barışçı söylemlerin ardına gizlenen ve hatta daha da ileri giden yaklaşımları göze çarpıyordu;²⁶ Sovyet diplomat, Sivas Kongresi'nin sona ermesinden iki gün sonra, 13 Eylül 1919'da, Türkiyeli işçi ve köylülere hitaben bir açıklamada bulunmuş, Anadolu'nun İtilaf Devletleri tarafından paylaşılması ile ilgili gizli antlaşmaları tanımadıklarını açıklarken, Türk kamuoyunu İngiltere ve Fransa'ya karşı manipüle etmeye çalışmıştı.²⁷

Probleme daha realist bir bakış açısıyla yaklaşıldığında daha değişik bir görüntü ile karşılaşılıyordu. Anadolu hareketine yaklaşırken, Güney sınırlarının güvenliğini, bölgenin, İtilaf Devletleri'ne karşı bir tampon bölge kimliğini kazanmasını ve Sovyet saygınlığının İslam Dünyası'nda yayılmasını amaçlayan Bolşevikler,²⁸ menfaat çatışması içine girdikleri eski müttefiklerine karşı Türk milliyetçileriyle anlaşmak zorunda olduklarının bilincindeydiler. Lenin'in, emperyalizme karşı bağımsızlık mücadelesi veren kişi ve kuruluşların sosyalizm adına desteklenmelerini öngören prensibi de bu bağlamda oldukça etkiliydi.²⁹

²⁴ Karşılıklı yazışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 63-72.

²⁵ Sovyetler, yayın organları *İzvestiya Gazetesi*'nde, Anadolu'daki kurtuluş hareketini, "Asya'daki ilk Sovyet ihtilali" olarak lanse etmeye çalışmışlardır. Bkz. Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 25.

²⁶ Çiçerin, 13 Eylül 1919'da yaptığı bir radyo konuşmasında, Anadolu'daki komünist unsurları teşvik edici bir hitapta bulunmuştur. *Doküman Vneşney Politikı*, Cilt III, Gospolizdat, Moskova 1959, s. 209; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, s. 173.

²⁷ Kurat, s. 325; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000, s. 124-125; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 130-133.

Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye*, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul 1987, s. 529; Boris Potkhveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu* (9-11 Eylül 1991), ATAM Yayınları, Cilt II, Ankara 1996, s. 1078.

²⁸ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 15/Ek, s. 47-53; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 20-21; Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 17; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 7.

²⁹ Lenin'in, bu önemli politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Viladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm-*

Nitekim saydığımız bu ve benzeri sebeplere binaen işbirliği teklifi öncelikle Moskova tarafından geldi ve üst düzeyde görev yapan bir Sovyet yetkili 1919 yılı ortalarında Havza'da bulunduğu sırada Mustafa Kemal Paşa'ya birlikte hareket etme teklifinde bulundu.³⁰ Bunu, Sovyet Kafkas Orduları Başkomutanı Eliava'nın, Sivas Kongresi'nden sonra, İstanbul'daki gizli direniş teşkilatlarından Karakol Cemiyeti'ne benzeri bir teklif götürmesi izledi.³¹ 1919 yılı Ekim ayında, Balıkesir'e gelen üst düzeydeki bir Sovyet yetkilinin, 61. Fırka Kumandanı Miralay Kazım (Özalp) Bey'e komünizme sahip çıkılması karşılığında külliyetli miktarda yardım önerisinde bulunması³² ile de Moskova'nın son konumu belirginleşmiş oldu.

Söz konusu girişimleri olumlu bulan Mustafa Kemal Paşa, Amasya'da bulunduğu sırada, en yakın silah arkadaşlarından Rauf (Orbay) Bey ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile istişare etti; Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa³³ ile İstanbul direnişinin önde gelen isimlerinden İttihatçı Karakol Cemiyeti'nin lideri Kara Vasıf Bey'i bilgilendirdi³⁴ Böylece, Türk milli direniş hareketinin lider kadroları arasında sağlam bir görüş alış-verişinde bulunulmuş oldu.

Sonuçta, uluslararası konjonktürün bu noktada düğümlenen doğal zorunluluklarını ve Sovyet Rusya'nın Ankara'nın karşı tezi olan Misak-ı Milli'yi³⁵ onayla-

Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979. Sovyet Devrimi'nin karizmatik lideri, bu siyasetinde başarılı olmuş ve desteklediği unsurları Sosyalizme kazandırmasını bilmiştir. Bunun yegane istisnası ise Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına verilen desteğin sonuçsuz kalmasıyla ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu realiteye temas edilecektir.

³⁰ Konuyla ilgili yorumlar hakkında bkz. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınları, İstanbul 1962, s. 338; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s. 124; Mehmet Bora Perinçek, Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

³¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 76.

³² Kazım Özalp, *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 74; *Balıkesir-Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çankı'nın Kuvey-i Milliye Hatıraları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, 84-85, 93-94.

³³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, Emre Yayınları, Cilt I, İstanbul 1993, s. 92-94.

³⁴ *Nutuk*, Cilt I, s. 48.

³⁵ Misak-ı Milli, kısaca "Türk Bağımsızlık Projesi" olarak tanımlanabilir. 28 Ocak 1912 de son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilmiş, 17 Şubatta kamuoyuna duyurulmuştur. Her bakımdan özgür ve kendi bölgesindeki tüm Türkleri çatısı altında toplayan bağımsız bir Türkiye olgusunu idealize eder. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, (Devre: IV), Cilt I, İçtima: 11, 17 Şubat 1336, s. 143-146; *Yeniğün*, No: 86, 29 Teşrin-i Sani 1336; *Nutuk*, aynı yer; Orbay, Cilt II, s. 20-22; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 110-111; Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (Edit.: İsmail Kara), II. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000, s. 162-163; Kansu, *Erzurum'dan Ölümlüne Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 540-541; Okyar, s. 290; Halide Edip Adivar, *Turkey Faces West*, New Haven 1930, s. 176; Kuran, s. 611-612, 653; Mustafa Budak, *Misak-ı Milli'den Lozan'a*,

yan yaklaşımlarını tartan Türk milliyetçileri Bolşeviklerle anlaşmayı gerekli gördüler; Sovyet tarafının yayılmacı emelleri yüzünden başlangıçta soğuk baktıkları bu olguyu, içinde buldukları durumun güçlüğü nedeniyle ister istemez kabul etmek zorunda kaldılar ve ilk temasları kurmak üzere Kazım Karabekir Paşa ile Doktor Fuat Sabit (Ağacık) ve Doktor Ömer Lütfi Beyleri görevlendirdiler.³⁶ Kaldı ki, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, 1919 yılı Eylülünde, Sovyetler'in ititihatçılara ilk kez işbirliği teklif ettiği ve meclis içindeki ititihatçıların tehdit olarak algılandığı dönemde, eski ititihatçı ve Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa'yı böyle bir işbirliği için görevlendirerek,³⁷ buldukları konumu daha önce de belli etmişlerdi. Merkez olarak Bakü'yü seçen ve bu amaçla Doktor Fuat Bey ile de birleşen Halil Paşa'nın,³⁸ çok geçmeden, hatırı sayılır ölçüde Sovyet yardımını deniz yoluyla Trabzon'a ulaştırması,³⁹ taraflar için ilk ciddi tecrübe olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bu beraberliğe onay verirken, şiddetle ihtiyaç duydukları Sovyet yardımına bir an evvel kavuşmak ve Doğu sınırlarında istikrarlı bir ortam oluşturmak istiyorlardı. Böylece, önce askeri alanda güçlü bir irade ortaya koyabilecekler, sonra da, Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe etmelerini bekledikleri Batılı başkentleri, bu korkuyu koz olarak kullanmak suretiyle, bağımsızlığa dayalı Türk tezini kabul etmeye zorlayabileceklerdi.⁴⁰ Ankara için, Sovyet tarafı ile uzun vadeli bir ittifak söz konusu değildi; Moskova'yı Ankara'ya iten sebeplere dayanılarak yardım talep edilecek ve bu beraberlikten endişe eden Batılı güçlerin saf değiştirmesi sağlanacaktı.⁴¹ Bu nedenle, ne, görev verilen Halil Paşa'nın, ne de, arkadaşlarının, Asya'daki İngiliz sömürgelerinde isyan çıkarma yönündeki taleplerine olumlu cevap verilecekti.⁴²

İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası, V. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014, 588 s.; Turhan Ada, "Atatürk'ün Misak-ı Milli Stratejisi ve Bu Bağlamdaki Problematik Tartışmaların Analizi", *Yeni Türkiye*, Ankara 2017, s. 630-652.

³⁶ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 110; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 94.

³⁷ Karabekir, *Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkamı*, s. 8; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 42; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınları, İstanbul 1958, s. 115-117.

³⁸ "Türk Komitesi" çatısı altında gerçekleşen bu birleşme hakkında bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 324, Dosya No: 67-10, Fihrist: 25: Kazım Karabekir Paşa'dan Heyet-i Temsiliye'ye 13 Nisan 1920 tarihli yazı.

³⁹ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 34, 178.

⁴⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 92-94; İngilizler, bu gerçeği de bilmekte ve değerlendirmekteydiler. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 13, s. 33.

⁴¹ Karabekir, aynı yer.

⁴² *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2-4, Fihrist: 4-2.

Kısaca ifade etmek gerekirse, çıkar ilişkilerine dayanan stratejik ortaklık, var olma mücadelesi veren Türk ve Sovyet tarafları için, bir gereklilik haline gelmiş, ancak, iki taraf da Batı ile bir denge kurmak istedikleri için, içtenlikle kurulmayan bu ortaklık, henüz başlangıç evresini yaşarken, büsbütün “siyasi” bir nitelik kazanmıştı.

Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, bağımsızlık prensibinden taviz vermeksizin beklediği yardımı alabilmek ve Moskova’yu, İtilaf Devletleri’ne karşı bir koz olarak kullanmak için Sovyet tarafına yakın bir görüntü vermek istiyor, bu maksatla, Ankara Hükümeti’nin güdümünde çalışacak sol oluşumlara manevra alanı açıyordu. Paşa, muhafazakar kamuoyunun bu bağlamda oluşabilecek tepkisini ortadan kaldırmak için, “İslam ile ters düşmeyen bir Bolşevizm” olgusu üzerine bina edilen ve “Yeşil Ordu” ismini taşıyan Ankara güdümlü bir teşkilatın kurulmasına onay vermişti. “Yeşil Ordu” imajı, bu olgu ile aynı paraleldeydi.⁴³

Mustafa Kemal Paşa, böyle bir yol takip ederken, komünizmin Anadolu’da yeri olamayacağına bilincindeydi.⁴⁴ Ancak, söz konusu tavrı takınırken haklı gerekçelere de sahipti. Bu bağlamda, Rusya ile bağlantısı kesilen Anadolu Yarımadası’nın sömürgeleşmesinden duyduğu endişe özellikle dikkat çekiciydi.⁴⁵ Paşa, bu nedenle, muhtemel bir dahili muhalefeti ve Sovyet tarafının doğabilecek şüphelerini ortadan kaldırmak için, algı operasyonuna dayalı “politik” bir yürüneye girmeye dahi hazırды. Yine aynı nedenlerle, bir tehdit olarak algıladığı Çerkes Ethem’in, Yeşil Ordu’nun silahlı gücü haline gelmesine dahi tanık olmuştu.⁴⁶ Ancak,

⁴³ Yeşil Ordu, Milli Mücadele dönemi Anadolu’sunun en güçlü sosyalist örgütüdür ve o döneme damgasını vurmuştur. Bu cemiyet, daha çok, İslami sosyalizm görüşünü savunan bir görüntü vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 1-6-1, Fon Kodu: 930-2-0-0, 1920; *Nutuk*, Cilt II, s. 626-632; Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 146-147; Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, XI. Baskı, İstanbul, Atlas Kitabevi, s. 130; Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985, s. 77. Örgütün kurucuları arasında, Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Şerif Matanof ve Şeyh Servet başı çekmekteydi. Bkz. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1975, Belge No: 92; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 63-68. Rıza Nur, hatıralarında, Yeşil Ordu’nun kuruluşu konusuna temas ederken, “*Yeşil Ordu meselesi, Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesini kolaylaştırmak için ihdas edilmiş bir yalandır.*” diyor. Bu oluşumun, bölgenin işgalini kolaylaştırdığı açıktır. Ancak, sırf bu nedenle böyle bir oluşuma izin verildiğini söylemek, bize göre, abartılı bir yaklaşımdır. Çünkü, ilgili dönemde, Ankara-Moskova itilafına güç kazandırmak için Ankara Hükümeti’nin farklı niteliğe sahip daha başka teşebbüsleri de söz konusu olmuştur. Krş. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41-42.

⁴⁴ Onar, Cilt I, Belge No 250; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, s. 160.

⁴⁵ Tansel, Cilt III, s. 248.

⁴⁶ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41.

Paşa'nın temel çizgisinde asla bir sapma söz konusu değildi ve Milli Mücadele'nin başında belirlediği hedeflerine ulaşmak için istikrarlı yürüyüşünü devam ettirme azmi ve kararlılığı içindeydi.

Kafkasya'nın jeo-politik önemini arttıran bu gerçek, İtilaf Devletleri tarafından daha önce de değerlendirilmişti. Kaldı ki, İngiliz ve Fransız devlet adamları, Bakü petrollerini ellerinde tutmak, İran ve Irak yolunu kapatmak ve muhtemel bir Ankara-Moskova yakınlaşmasına karşı bir ön tedbir olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurmuşlardı. İngiltere'nin Kafkasya temsilcisi Oliver Wardrop, Lord Curzon'a gönderdiği 3 Ocak 1920 tarihli telgrafta, bu set sayesinde Türkiye'nin Rusya'dan yardım almasını engelleyeceklerini belirtmişti.⁴⁷ Kaldı ki, Bolşevik Devrimi ile birlikte başlayan ve Moskova'yı ciddi şekilde zorlayan Batı destekli Beyaz Rus ordularının neden olduğu sorunlar, daha yeni yeni ortadan kalmaktaydı.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya ve Anadolu hükümetini tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını bağımsızlık yolunda bir gereklilik olarak gördüğü için⁴⁹ sürecin 1920 yılının ilk aylarına rastlayan bu ilk evresinde, söz konusu projeyi akim bırakmak için harekete geçti. Milli Mücadele'nin lideri, bu amaçla, Azerbaycan ve Dağıstan yönetimleriyle temas kurmayı uygun buldu.⁵⁰ Ancak, Müttefikler tarafından bağımsızlıkları tanınan Kafkas hükümetleri, doğal olarak, uzlaşmaz bir tavır sergilediler. Bu bağlamda, Azerbaycan'da, iktidarı elinde bulunduran Müsavat Partisi ağırlıklı koalisyon idaresinin, Müttefiklerin yanında saf tuttuğu görüldü.⁵¹ Önceden planlanmış olmamasına rağmen Menşeviklerin egemen olduğu Gürcistan ile de uzlaşmaya çalışıldı fakat sonuç değişmedi.⁵² Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Kafkas uluslarına karşı Bolşeviklerle birlikte politika geliştirmeye karar verdi.⁵³

⁴⁷ Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri* s. 137.

⁴⁸ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Documents on British Policy*, Londra, Seri: I, Cilt III, Belge No: 630; Edward Hallett Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi (1917-1929)*, (Çev.: Levent Cinemre), II. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2015.

⁴⁹ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt VI, 2001, s. 268; C. VIII, s. 271; *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 107; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 195

⁵⁰ Karabekir, aynı yer.

⁵¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 499-503.

⁵² Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas hükümetleri nezdindeki diplomatik girişimleri hakkında bkz. Sönel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, s. 166, 167, 180-182; Cilt II, s. 60.

⁵³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 473-475; *a.g.e.*, Cilt I, s. 183.

Milli Mücadelenin önderleri, bu sırada, İstanbul Hükümeti'nin aleyhteki propagandalarıyla da mücadele etmekteydiler. Bu bağlamda, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi, kaleme aldığı bir fetva ile Milli Mücadele hareketini “en ağır cezayı hak eden bir isyan hareketi” olarak nitelendirmiş, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Doktor Adnan (Adıvar) Bey, Kara Vasıf Bey, Bekir Sami (Kunduh) Bey, Halide Edip (Adıvar) Hanım ve Ahmed (Alfred) Rüstem Bey'in idamlarına hükmetmişti;⁵⁴ Damat Ferit Paşa'nın çıkardığı, “*Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların Bolşevik oldukları*” yolundaki söylentiler de gündemdeydi. İstanbul Hükümeti kuvvetleriyle direnişçilerin vuruşmasını öngören ve nihai hedefi İstanbul Hükümeti'nin tamamen İngiliz egemenliği altına girmesi olan bu çabaların⁵⁵ akim kalması için Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle, Ankara Müftüsü Rıfat (Börekcı) Bey tarafından bir karşı fetva çıkarılmıştı.⁵⁶

Diğer taraftan Karakol Cemiyeti adına Moskova'ya gönderilen ve kendisi gibi kişisel inisiyatifyle hareket ederek Sovyet Albay İlyaçef ile bir ittifak anlaşması imzalayacak kadar haddini aşan Baha Said Bey, Ankara Hükümeti için ciddi bir problem oluşturmaktaydı.⁵⁷ Ankara, çok geçmeden kendisi ile özel olarak ilgilenecek ve Doğu Cephesi'nde hapis yatmasını sağlayacaktı.⁵⁸

Sürecin bu evresi mercek altına alındığında sonuç olarak ortaya şöyle bir tablo çıkmaktaydı: Her şeyden önce, Anadolu'yu temsil eden Ankara ile Moskova merkezli yeni Sovyet hükümeti arasında ortak düşmanlar karşısında müşterek çıkar ilişkisine dayanan bir itilafın temelleri atılmaktaydı. Ankara, bu işbirliği sayesinde, ihtiyaç duyduğu yardımı elde etmeyi ve Sovyet kozunu kullanarak Batılı başkentleri kendi tezine yaklaştırmayı amaçlıyordu. Moskova ise Anadolu'yu, Batılı rakipleri karşısında bir tampon bölge olarak kullanmak ve kendi etki alanı içinde tutmak istiyordu. Ancak, her iki taraf da, muhatabının, Batılı ülkelerle işbirliğine

⁵⁴ *Peşam-ı Sabah*, No: 493-10923, 11 Nisan 1336; *Alemdar*, No: 480-2780, 11 Nisan 1336; Takvim-i Vekayi, No: 1336-3824, 11 Nisan 1336; Karabekir, *a.g.e.*, Cilt I, s. 647-648; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 580; Okyar, s. 290; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 114-115; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, (Eser, Fasiküller Halinde Yayımlanmıştır), Maarif Vekaleti Matbaası, İstanbul 1940-1953, s. 2054; Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939, s. 216-218; Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kırtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 148-150.

⁵⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 201, 214, 235.

⁵⁶ Onar, Cilt II, Belge No 461; *a.g.e.*, s. 213. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 648-649; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 580

⁵⁷ Karabekir, *a.g.e.*, Cilt I, s. 518-519, 638-640.

⁵⁸ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41.

girerek taraf değiştirmesinden ve kendisini yalnız bırakmasından korkmaktaydı. Karşılıklı güvensizlik ortamını besleyen en ciddi etken buydu. Kilit nokta ise Batılı müttefiklerin yanında yer alan Kafkasya bölgesiydi. Çünkü, tarafların işbirliği içine girebilmeleri için, öncelikle, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan eksenli Kafkas Seddinin yıkılması gerekiyordu. Ankara Hükümeti'nin lideri konumundaki Mustafa Kemal Paşa bu maksatla, Kafkasya'daki Sovyet nüfuzunu kabullenmek durumunda kalmış, Anadolu'nun kurtuluğu için buna razı olmuştu. Çünkü, bu seddi ortadan kaldırabilecek askeri güc, Moskova'nın elindeydi.

2. Diplomatik Temasların Başlaması ve Bu Süreçteki Gelişmeler

İşte böylesi bir sürecin ve böylesine zor şartların tabii neticesi olmak üzere taraflar arasındaki işbirliğine yönelik ilk ciddi talep, doğal olarak, çok daha sıkışık durumdaki Türk tarafından geldi. Bu bağlamda, Milli Mücadele Hareketi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1920'de Sovyet lideri Lenin'e bir mektup göndererek, Türk tarafının, Sovyetlerin Kafkas politikasına onay vermesi karşılığında Moskova'nın Ankara'ya aynı ve nakdi yardım yapmasını öngören bir teklif sundu. Mektupta en dikkat çekici nokta, Mustafa Kemal Paşa'nın, emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için Moskova'dan başlangıç olarak 5 milyon altın, asker, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesini talep etmesiydi.⁵⁹ Sovyet Dışışleri Komiseri Çiçerin'in, 2 Haziran'da bu mektuba müspet cevap vermesiyle, taraflar arasındaki işbirliğinin temeli atılmış oldu. Mektup, "Ermenistan" ve "Kürdistan'da" birer plebisit talep etse de mevcut şartlar dahilinde, bir işbirliğine zemin oluşturabilecek nitelikteydi.⁶⁰

Ancak, bu noktaya kolay gelinmemiş, her bakımdan ihtiyaç içinde olan An-

⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Mülazım İbrahim Efendi tarafından Moskova'ya götürülen bu tarihi mektup hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk Tarih Kurumu Tevfik Byıkhoğlu Arşivi*, Belge No: 134; *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No 60/Ek; Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele'ye"*, s. 232, Belge No: 39; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 678; s. Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası*, Elif Matbaası, İstanbul 1965, 41-42; Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 140; Tansel, s. 252; Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt II, Ankara, TTK Basımevi, 1973, s. 893-895; Saime Yüceer, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1995, s. 89-90.

⁶⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 879, Dosya No: 10-2, Fihrist: 98-2, 98-3, 98-4; *Doküman Vneşney Politiki*, Cilt II, s. 404; Şimşir, aynı belge; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 44, 8 Temmuz 1920; *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 430-50, 8 Ekim 1920, Açıkşöz, No: 61, 12 Temmuz 1336; *Albayrak*, No: 99, 5 Temmuz 1336; *Peşam-ı Sabah*, No: 685-11114, 1 Teşrin-i Sani 1336; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 5-6.

kara Hükümeti, Moskova'nın cevabını beklerken, ciddi bir taviz vermiş,⁶¹ Bolşevik Ordusu bu gelişme üzerine, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmişti. İşgal, Ankara'ya değil İtilaf Devletleri'ne yaklaşan Azerbaycan'daki Müsavat iktidarının, bazı Türk subaylarının da desteğiyle devrilmesini ve yerine Moskova güdümlü Gajinski ekibinin gelmesini sağlamıştı. İşgal karşısında ayaklanan Müslüman Tatarlar, Kızıl Ordu birliklerince şiddetle sindirilmişler ve 1500 kayıp vermelerine rağmen güvendikleri Ankara'dan hiç bir destek bulamamışlardı.⁶²

Çiçerin, mektubunda, bu tavize rağmen, Ankara Hükümeti'nin asıl maksadı olan "Sovyet yardımı" konusuna, Moskova'nın komünist olmayan ülkelere mesafeli yaklaşması, muhtemel bir Sovyet-Türk itilafının, Lenin'in, İngiltere ile yapmayı düşündüğü ekonomik işbirliği antlaşmasına engel olması ihtimali ve Ankara'nın geleceğinin belirsizliklerle dolu olması gibi sebeplerden dolayı temas etmemiştir.⁶³

1920 yazına bu konjonktür içinde girildi. Her ne kadar da Türk tarafının verdiği teminat üzerine gerçekleşmiş olsa da, Kafkasya'da varlığını hissettiren Sovyet gücü, Haziran ayında, Ankara'nın, kendisini, büyük bir yalnızlık içinde hissetmesine neden oldu; Moskova'ya güvenilemeyeceği fikri yaygınlık kazandı. Bu noktadan hareket eden Türk milliyetçileri, Misak-ı Milli'nin realize edilmesi ve Doğu Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması için Taşnak idaresindeki Ermenistan'a harekât düzenlemeye karar verdiler. Bu girişimin temel hedefi, stratejik öneme sahip Kars Ardahan ve Artvin'in kurtarılmasıydı.⁶⁴ Söz konusu gelişmeden de anlaşılacağı üzere, karşılıklı güvensizlik olgusu, ikili ilişkileri şekillendiren en ciddi dinamik idi.

Ankara'nın mesajını alan Moskova, tarafları birbirlerine yaklaştıran konjonktürün etkisi ve Türk tarafının gösterdiği başarılı direniş sayesinde, 3 Haziran 1920 tarihinde, Ankara'ya, "Çiçerin" imzalı bir mektup gönderdi. Zor durumda bulunan Ankara, taraflar arasındaki işbirliğinin önemine vurgu yapan ve kararı verilen taarruz hareketinin tehirini talep eden bu mektuba,⁶⁵ yalnız olmadığını anlamının

⁶¹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 44, 8 Temmuz 1920.

⁶² *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 13-16, Fihrist: 118; Kazım Karabekir Paşa'dan Heyet-i Temsiliye'ye 13 Nisan 1920 tarihli yazı. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No 75; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 674-681; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 138.

⁶³ Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız II", *Belleken*, Cilt XXX, Sayı: 117, s. 129; Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi, Savaş Yayınları*, Ankara 1990, s. 179.

⁶⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 248-249; Kuran, s. 662; Tansel, Cilt III, s. 285.

⁶⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 77-78. Bu, Çiçerin'in, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği ilk

sevinci içinde, 20 Haziran'da olumlu yanıt verdi.⁶⁶ Bu “*yapıcı*” yaklaşımların bir sonucu olarak Ankara Hükümeti'nin 5 Mayıs 1920 tarihli kararı ve Sovyet tarafının onayı ile,⁶⁷ başkanlığını Dışişleri Vekili Bekir Sami Bey'in yaptığı bir Türk heyeti, 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderildi. 69 gün sürecek olan bu yolculuğun amacı, Sovyet Rusya ile bir işbirliği antlaşması yapmaktır. Heyet içinde Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve İbrahim Tali (Öngören) Bey gibi etkin ve güçlü isimler de vardı.⁶⁸ Heyet yola çıkarken, Rus Halk Komiserliği Sovyeti'nin 13 Mayıs 1920 tarihli tamimi ile Rusya dahil bütün Doğu Müslümanlarına “özgürlük” talep etmesi ve “Türkiye'nin taksimine” karşı olduklarını beyan etmesi, bu bağlamda büyük önem taşımaktaydı.⁶⁹ İstanbul basınının liberal görüşleriyle öne çıkan gazetesi İkdam da, Ankara'nın Sovyet politikasına destek vermekteydi.⁷⁰

Ancak, meclis içinde yapılan tartışmalar, Ali Şükrü ve Tunalı Hilmi Beyler başta olmak üzere bazı milletvekillerinin Moskova'ya derin bir güvensizlik içinde olduklarını gösteriyordu.⁷¹ Bu bağlamda arkadaşlarını ikna etmeğe çalışan⁷² ve siyasi demeçlerin yanında fiili müdahaleye de ihtiyaç duyulduğunu değerlendiren Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle, Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk

mektup değildi. Sovyet Hariciye Komiseri, TBMM açılmadan önce de Paşa'ya bir mektup göndermiş ve bu sürecin ilk işaretlerinden birini vermişti. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, Belge No 133/Ek., s. 386.

⁶⁶ Onar, Cilt II, Belge No 887 *Hakimiyet-i Milliye*, No: 44, 8 Temmuz 1920; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 7.

⁶⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, II. Baskı, Ankara 1995, s. 48.

⁶⁸ Bekir Sami Bey ve arkadaşlarının, Lara'dan Erzincan'a yaylı araba ile hareket ettiklerine dair 25 Mayıs 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 578, Gömlek: 105, Sıra: 1019, Belge No:105-1; *Nutuk*, Cilt II, s. 618; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 591; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 77; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 128; Kuran, s. 659; Kandemir, s. 45-47; Metin Özdemir, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986, s. 13; Eroğlu, s. 163; *Kurtuluş Savaşımız, (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 67; Hamit Aliyev, “Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlanmasında Rolü”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 911; Gottard Jaeschke, *Türk İnkılabı Kronolojisi (1918-1923)*, (Çev. Niyazi Recep Aksu), Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1939, s. 56; Fahri Belen, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973, s. 181.

⁶⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 29, 13 Mayıs 1920; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 77-78.

⁷⁰ *İkdam*, No: 8359, 22 Mayıs 1336.

⁷¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 14, 11 Mayıs 1336, s. 257-261.

⁷² Mustafa Kemal Paşa, tereddüde düşen milletvekili arkadaşlarını ikna edebilmek için, Ankara'nın tüm maddi ihtiyaçlarını karşılamaya hazır olduklarını açıklayan Bolşeviklerle ortak düşmana karşı birlikte hareket ederlerken Türk Millî Kültürü ile bağdaşmayan komünizmi benimsemek mecburiyetinde olmadıklarını ifade etmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 26, 139-140 v.d.

birlikleri, “müşterek menfaatler” görüntüsü altında tekrar harekete geçti; 1 Ağustos'ta Kızıl Ordu ile ilk teması sağladı;⁷³ 14 Ağustos'ta ise Kızıl Ordu'nun ilerlediği Nahçıvan'a kadar uzanan bölgede denetim sağladı. Bu, Kafkas Seddi'nin ikili işbirliği ile yıkılması anlamına geliyordu.⁷⁴

Bu şartlar dahilinde, 7 maddelik kapsamlı bir yol haritası ile yola çıkan Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyet,⁷⁵ 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaştı⁷⁶ ve pek de makul rakamlar içermeyen bir acil askeri yardım listesi⁷⁷ ile 24 Temmuzda, Çiçerin ve Ermeni asıllı yardımcısı Karahan ile görüştü. Fakat, olumsuz ve uzlaşmaz bir tavır takınan bu ikilinin görüşmeleri çıkmaza sokması üzerine⁷⁸ Lenin ile temas kuruldu. Sovyet Devrimi liderinin “yapıcı” teşvikleri⁷⁹ ile 24 Ağustos 1920'de bir antlaşma taslağı hazırlandı ve taraflarca parafe edildi.⁸⁰ Ankara Hükümeti, İngiliz-Fransız itilafını yıkmak için Fransa'ya yaklaşmaya çalışırken, Moskova, Kilikya bölgesi ile ilgili olarak 20 Mayıs 1920 tarihinde, Fransızlarla 20 günlük bir bırakılmaya imza attığında dahi endişelenmiş,⁸¹ Türk tarafının İslamcı-Turanlı eğilimler içinde olduğunu savunmuş,⁸² fakat sonuçta ortaya böyle bir irade koymuştu. Ancak, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami Bey'i çağırtan Stalin, söz konusu metnin uygulamaya geçirilmesinin ve yapılacak yardımın, Bitlis ve Van şehirlerinin Ermenistan'a verilmesine bağlı olduğunu bildirdi.⁸³ Açıkça ifade etmi-

⁷³ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 6-1.

⁷⁴ İlgili süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 208; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 264-272.

⁷⁵ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 3, 3-1; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 50

⁷⁶ *A.g.e.*, Cilt II, s. 111; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 78; Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele’ye”*, s. 247-248.

⁷⁷ Listede 200 uçak, 200.000 tüfek v.b. karşılanması güç talepler ileri sürülüyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 100.

⁷⁸ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 75-84; Tengirşenk, s. 152, 158; Atay Akdevelioğlu ve Baskın Oran, *Türk Dış Politikası (1919-1989)* (Edit. Baskın Oran), Ankara, İletişim Yayınları, 2001, s. 167; Armaoğlu, “1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya”, s. 896.

⁷⁹ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 91-94; Tengirşenk, s. 162-163.

⁸⁰ *Nutuk*, Cilt II, s. 618; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 91-101; Tengirşenk, s. 179-181; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 102-103; Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, s. 38; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004, s. 169.

⁸¹ *Nutuk*, Cilt II, s. 608-610; Tengirşenk, s. 152, 250; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 579-580.

⁸² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 149.

⁸³ *A.g.e.*, s. 106-111, 122; Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş* (Edit.: Taylan Sorgun), II. Baskı, Kamer Yayınları, İstanbul 1997, s. 329; Kuran, s. 660; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve*

yor olsa da Stalin'in bu yaklaşımının ardında Moskova'nın umutla imzalanmasını beklediği Sovyet-İngiliz ticaret antlaşması da vardı.⁸⁴ Ankara heyetinden önce Moskova'ya giden ve kendi inisiyatifleriyle hareket ederek yararlı olmaya çalışan Enver Paşa, Doktor Fuat Sabit, Cemal Paşa ve Halil Paşalar da Sovyet yöneticilerinin bu yaklaşımlarıyla karşılaşmışlardı.⁸⁵

Dış politik endişeler sebebiyle takınlan bu tavrı,⁸⁶ Bekir Sami Bey'in Meclis Başkanlığı'na gönderdiği 30 Ağustos tarihli raporu ile öğrenen Türk tarafı,⁸⁷ Moskova'nın yaklaşımını tepkiyle karşıladı.⁸⁸ İlk Sovyet elçilik heyetinin Ankara'ya geldiği Ekim ayının ilk haftasına⁸⁹ kadar sorun etkisini yitirmeyince, Mustafa Kemal Paşa, 16 Ekim 1920 tarihinde Bekir Sami Bey'e gönderdiği talimatta, Sovyet tarafının olumsuz yaklaşımını şiddetle eleştirdi, Misak-ı Milli'den taviz verilemeyeceğini ve kesin tavır takınmanın gereğini vurguladı.⁹⁰ Bu hareket tarzı, Batılılaşmayı savunan ve Moskova ile işbirliğini benimseyen milletvekillerinin üzerinde uzlaşma halinde oldukları bir politika idi.⁹¹ Milli Mücadele'nin yaygın organı niteliğindeki

Dış Politika, Cilt II, s. 12-21; Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 581; Tansel, Cilt III, s. 252; Aptulihat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964, s. 80. Bu üç şehir, o dönemde, günümüz idari taksimatına göre daha geniş bir alana sahiptiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1998, 258 s..

⁸⁴ Tengirşenk, s. 164-170; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁸⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, "Tarihi Mektuplar", *Tanin*, No: 4454-408, 18 Ekim 1944; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 60-67; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 81-83,91-92; Karabekir, *Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkani*, s. 10-13, 21-24; Kandemir, s. 69-71.

⁸⁶ Ali Fuat Cebesoy, Sovyet tarafının bu yaklaşımını, yapmayı tasarladıkları Sovyet-İngiliz ticaret antlaşmasına bağlamaktadır. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 155.

⁸⁷ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 43-5, 43-6; Tengirşenk, s. 146-171; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 105-111.

⁸⁸ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra No: 3913, Belge No: 17-1, 17-2; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 84, 16 Teşrin-i Evvel 1336, s. 158-187; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 115; Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 83; Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 185-186.

⁸⁹ Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Kömünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, Scala Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 201.

⁹⁰ Rus delegasyonu ile yapılan antlaşmanın tetkik edildiği ve Ermenilere terk edilecek hiçbir arazinin olmadığı hakkında Bekir Sami Bey'e verilen talimat: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge No: 17-1, 17-2; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Sayı: 273, Dosya No: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 375-377; Onar, Cilt II, Belge No 945; *İkdam*, 4 Mart 1337; Tengirşenk, s. 190-194; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 112-116; Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, s. 67.

⁹¹ Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 129.

Hakimiyet-i Milliye de, “onurlu işbirliği” olarak nitelendirebileceğimiz bu politikaya paralel bir çizgi takip etmekteydi.⁹²

Bekir Sami Bey’in diplomatik heyetinde yer alan Yusuf Kemal Bey, meclisin 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda, hem, bu son gelişmeleri kısaca özetledi, hem de, takıncakları tutum hakkında meclisi bilgilendirdi.⁹³ Anlaşılan O ki, Moskova’nın gelenekselleşmiş, Ermeni yanlısı politikası ne denli aktif ise Türk tarafının Milli Mücadele’ye şekil veren bağımsızlık ideali de o kadar güçlüydü...

3. Yayılımcı Sovyet Emelleri ve Ankara’nın Yaklaşımı

Sürecin tam bu noktasında kesilen diplomatik temaslar, Sovyet tarafının Türkiye üzerinde odaklanan siyasi emellerini yeniden ateşledi. Ankara Hükümeti’nin çaresizliği, İstanbul Hükümeti’nin yalnızca isimden ibaret olan tüzel kişiliği, Moskova’yı bu yaklaşıma teşvik etmişti.

Bu bağlamda, 10 Eylül 1920 tarihinde, Enver Paşa’ya yakınlıklarıyla bilinen, Halil Paşa, Salih Zeki ve Fuat Sabit’in önderliğinde Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası kuruldu.⁹⁴ Her zaman olduğu gibi o günlerde de, Ankara’nın, Bolşevik yönetiminin yayılımcı emelleri hakkında ciddi tereddüt ve endişeleri vardı. komünizm propagandasının ülke içinde hızla yayılması, bilhassa, Bolşeviklerin, ordu içindeki propagandaları, TBMM Hükümeti’nin kuşkularını artırmıştı. Kaldı ki, 1-10 Eylül tarihleri arasında Bakü’de düzenlenen, Enver Paşa’nın da katıldığı Moskova güdümlü I. Doğu Halkları Kurultayı’nda, “Komünist Anadolu” idealine açıkça vurgu yapılmıştı.⁹⁵ Kurultay Başkanı Zinovyev, Ankara’ya, yalnızca İngiliz tehdidi nedeniyle destek olacaklarını, “...bunun başka türlü olacağı bir zamanın da geleceğini...”, Moskova’ya teslim olmadan destek sağlamaya çalışan Ankara temsilcisi Mahmut Şevket (Esental) Bey’in yanında pervasızca ifade etmişti.⁹⁶ Bu günlerde, III. En-

⁹² *Hakimiyet-i Milliye*, No: 64, 9 Eylül 1920.

⁹³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 85, 17 Teşrin-i Evvel 1336, s. 176-187.

⁹⁴ Paul Dumont, “Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi’nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921”, *Birikim*, Mart 1980, s.44; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 43-52.

⁹⁵ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 615, Gömlek: 55, Sıra No: 5874, Belge No: 55-1, 55-5; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁹⁶ Kurultayın toplanması ve Sovyet tarafının yaklaşımı hakkında bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 549, Dosya No: 4-16-A, Fihrist: 4-1; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 210; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 16-40; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 153, 156, 157; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 41; Kuran, s. 676; Kandemir, s. 95-96.

ternasyonal'in, Anadolu dışındaki komünist yapılanmaları, Anadolu dahilindeki benzerleriyle işbirliğine çağırıldığı, herkes tarafından hesaba katılan bir husustu.⁹⁷

Mustafa Suphi'nin Türkiye İştirakiyyun Teşkilatı, yukarıda bahsedilen Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası gibi, kongrenin sona erdiği tarihte, 10 Eylül de kurulmuştu.⁹⁸ Bu, her iki gücün de, Moskova tarafından koordine edildiklerini gösteriyordu.

Ancak, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, her şeye rağmen, Sovyet Rusya ile ittifak yapmak istiyor, Kuzeyden gelecek yardıma duydukları derin ihtiyaç nedeniyle, Anadolu'daki Komünist propaganda ve örgütlenmelere müsamaha gösteriyor ve fakat bu faaliyetleri izlemeyi de ihmal etmiyorlardı.⁹⁹ Böylece, Sovyet Rusya adına Anadolu'da etkin olan "gerçek" komünistlerin Ankara Hükümeti'nin denetimi altına faaliyet göstermeleri söz konusu oluyordu.¹⁰⁰

Bu tablo, TBMM çatısı altında yararlı olmaya çalışan milletvekilleri için sindirilmesi güç bir realiteydi. Misak-ı Milli'yi benimsemiş ve Milli Mücadele uğruna her türlü fedakarlığı göz almış böyle bir topluluğun oldukça reaksiyoner tavırlar içine girmesi de kaçınılmazdı. Ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın sağduyulu yaklaşımları neticesinde, çoğunluğun hislerine tercüman olan bir meclis kararı alınmış ve bir nebze de olsa tepkilerin sınırlı kalması sağlanmıştı.¹⁰¹

Taraflar böylesine hassas bir zeminde iken, 1920 Eylülünde, Ankara'ya gönderilen iki yüz kişilik ilk Sovyet diplomatik kurulunun, beraberinde beş yüz kilo altın ve bütün Anadolu'nun telsiz şebekesiyle donatılmasına yetecek kadar ekipman getirdiği görüldü. Bu durumun Türk tarafı üzerinde yarattığı etki çok büyük oldu.¹⁰² Bolşeviklerin, muhtaç durumdaki Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları karşısında gizleme gereği bile duymadıkları "Komünist Anadolu" propagandaları ile

⁹⁷ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Belleken*, Cilt XXXV, Sayı: 140, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 624-629; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, s. 218-224

⁹⁹ Tevetoğlu, s. 221 v.d.; Ali Rıza Biçer, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000, s. 139-146.

¹⁰⁰ Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007, s. 39-40.

¹⁰¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 210

¹⁰² Kandemir, s. 95-96.

eş zamanlı olarak gönderdikleri bu yardımın Türk tarafınca reddedilme gibi bir lüksü mevcut değildi.

Ancak, ortada, propagandalarından vazgeçmeden kendisine yaklaşmak isteyen Moskova karşısında, Anadolu'nun bağımsızlığını hedefleyen bir Ankara vardı. Mustafa Kemal Paşa, Moskova ile işbirliğini onaylarken, hükümet otoritesinin dışında sol teşekküller tarafından temsil edilen ikinci bir otoriteye müsaade edemeyeceklerini, Mustafa Suphi'ye yazdığı 13 Eylül 1920 tarihli cevabî mektupta bizzat ifade etmiş ve bu konuda Ali Fuat Paşa'yı da bilgilendirmişti.¹⁰³ Kaldı ki, Suphi'nin Türk esirlerden oluşan 1.500 kişilik askeri birliği ile Ankara'da bir hükümet darbesine hazırlandığına ilişkin raporlar da gündemdeydi.¹⁰⁴

Ankara Hükümeti'nin, komünist propaganda yapan yayın bütün teşekkülleri kapatma yetkisi, beklendiği üzere, bu günlerde alındı ve uygulandı.¹⁰⁵ Ayrıca, henüz sürecin ilk evresinin yaşandığı bu dönemde Dağıstan'daki mücadelesi ile Ankara Hükümeti'nin elini güçlendiren, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa ile Ankara-Moskova ilişkilerinin sağlıklı bir yörüngeye oturmasında önemli yararlıklar gösteren Halil Paşa'nın, ittihatçı eğilimler içine girerek keyfi hareket etmeye başlamaları üzerine Ankara ile ilişkileri kesildi,¹⁰⁶ Ankara'nın bu tavrından sonra duran Sovyet yardımına ihtiyaç duyan Kazım Karabekir Paşa'nın¹⁰⁷ muhalefetine rağmen, Türk tarafı adına hareket etmelerinin önlenmesi amacıyla, Talat, Enver ve Cemal Paşalara karşı da benzeri bir tavır takınıldı.¹⁰⁸

Ankara, bu şekilde, başarılı bir siyaset izliyor, küçük tavizler vererek Sovyet

¹⁰³ *Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi*, Belge No: 152; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 471-475; Tevetoğlu, s. 223-225. Tevetoğlu'nun verdiği bilgilerden, Mustafa Kemal Paşa'nın, Mustafa Suphi'nin mektubuna 2 ay sonra cevap verdiği anlaşılıyor.

¹⁰⁴ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2/4, Fihrist: 4-2; Klasör: 549, Dosya No: 4-16-A, Fihrist: 6-1, 6-2; Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 26-8, 26-9, 40-3, 40-4, 40-5, 40-6.

¹⁰⁵ *Takvim-i Vekayi*, No: 3972, 4 Teşrin-i Evvel 1336; Kandemir, s. 127.

¹⁰⁶ Enver Paşa hakkında tahrir ve BMM Riyasetinin 30 Mayıs 1920 tarihli cevabı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10 A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 244. Kazım Karabekir Paşa, anılarında, Halil ve Nuri Paşaların, aynı gece içinde, İngilizlerden kaçarak birlikte çalışmaya başlamalarını, İngiliz çıkarlarına hizmet eden provokatif bir gelişme olarak yorumluyor. Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 3.

¹⁰⁷ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 49.

¹⁰⁸ Enver, Talat ve Cemal Paşalarla ilgili maddenin değiştirilmesi hakkında Kazım Karabekir Paşa imzalı ve 24 Haziran 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge No: 96-1; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 208.

tarafını yönlendiriyor, temel prensiplerine ise bütün benliği ile sahip çıkıyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu politikayı “*Ruslar, dahili hidemat ile memleketimizi ellerine geçirmek istiyorlar. Kayıtsız şartsız Rus tabiyeti demek olan dahildeki Komünizm gaye-i işarıyla tamamen aleyhimizdedir.*” diyerek açıkça gerekçelendirmişti.¹⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği milliyetçi önderlerin Sovyet yayılmacılığına karşı takip ettikleri politika şu esasa dayanmaktaydı: Sovyet Rusya'yı kuşkulandırmadan onların yayılmacı emellerine engel olmak ve beklenen yardımı elde etmek...

Nitekim, bir süre sonra, bu maksatla, ülkedeki komünist eğilimleri kontrol altına almak için kapatılan Yeşil Ordu'nun¹¹⁰ yerine, Sovyet temsilcisi Upmal'in ilgili talebi¹¹¹ ile de eşzamanlı olarak, 18 Ekim 1920'de Resmi Türkiye Komünist Partisi'ni kurduruldu.¹¹² Bu ilişkiler bağlamında, Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya yakın olabilmek için merkezini Bakü'ye taşıyan Moskova güdümlü Türkiye İştirakiyyun Teşkilatı'nın lideri Mustafa Suphi'nin destek teklifine muhatap oldu.¹¹³ 22 Kasım 1920 tarihli meclis kararı ile de Ali Fuat Paşa'nın başkan, Tevfik Rüştü (Aras), Fuat (Carm) ve İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Beylerin ise üye olarak iştirak et-

¹⁰⁹ *Türk Tarih Kurumu Tevfik Byıkhıoğlu Arşivi*, Belge No: 152.

¹¹⁰ Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte, gizli bir ihtilal cemiyetine dönüştüğü için Yeşil Ordu Cemiyeti'ni kapatmıştır. Bkz. *Nutuk*, Cilt II, s. 41; Özalp, Cilt I, s. 174. Paşa'nın bu tavrında, Yeşil Ordu'nun, Çerkes Ethem'i askeri kanadı olarak yapılandırmaya çalışmasının da etkisi vardı. Bkz. Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 76. Bu bağlamda, Sovyet tarafının, Çerkes Ethem'i Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kullanma ihtimali de söz konusuydu. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 89. Çerkes Ethem'in anti-Kemalist unsurları yanına çekmek için kendisine Bolşevik süsü vermesi ise olaya başka bir boyut katmaktaydı. bkz. Dumont, s.48. Mustafa Kemal Paşa ile birkaç defa temas kurmuş olan ünlü Sovyet Generali Frunze, Çerkes Ethem'in Bolşevizmi çağrıştıran yaklaşımlarıyla ilgili olarak, Ankara Hükümeti'ni ön plana alarak, Ethem'i sahiplenmemeyi tercih etmiştir. Bkz. Mihail Vasilyevic Frunze, *Türkiye Anıları* (Çev.: Ahmet Ekeş), Cem Yayınevi, İstanbul 1978, s. 101.

¹¹¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 22 Kasım 3 Ocak 1337, s. 146-161; Upmal, söz konusu talebini, Kazım Karabekir Paşa'ya bizzat iletmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 66, 5 Ekim 1920; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 169; Kandemir, s. 127.

¹¹² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 1-6-1, Fon Kodu: 930-2-0-0, 1920; Özalp, Cilt I, s. 174; Onar, Cilt II, Belge No 950, 954. Mustafa Kemal Paşa bu bağlamda Ali Fuat Paşa ayrıntılı açıklamada bulunmuştur, bkz. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 472-475, 509-511; Özalp, Cilt I, s. 173; Adıvar, *Türkin Ateşle İmtiham*, s. 131 v.d.; Kandemir, s. 90-101; Tevetoğlu, s. 303-305; Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 107- 108; Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 35; Ersal Yavi, *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s. 241.

¹¹³ Atatürk'ün Bütün Eserleri, İstanbul, Kaynak Yayınları, Cilt IX, İstanbul 2002, s. 328; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 44.

tikleri bir heyet “Sovyet rejimini incelemek” üzere Moskova’ya gönderildi.¹¹⁴ Türk ulusal direnişinin lideri böyle bir tutum içindeyken, ihtiyaç duyulan Sovyet yardımını¹¹⁵ ve “*Bolşevik taraftarı bir siyasetin öldürücü mahiyetinden habersiz*”¹¹⁶ olduğunu düşündüğü Moskova yanlısı Halk Zümresi’nin temayüllerini hesaba katmaktaydı. Meclis içinde, ayrıca, yaklaşık 40 kişiden oluşan, Enver taraftarı, güçlü bir grup da mevcuttu.¹¹⁷ Mustafa Kemal Paşa, bu süreç içinde Kazım Karabekir Paşa’nın da üzerine düşeni yaparak yayılmacı bir niyet beslemedikleri konusunda Sovyetlere güvence vermesini istiyordu.¹¹⁸

Ankara Hükümeti, bu noktada, attığı tüm adımlara rağmen, iki taraf arasındaki güven sorununun etkisiyle, yakın geçmişte örneğini verdiği bir tavır tekrar ortaya koydu ve ertelenmiş olan Kafkas Taarruzunu gerçekleştirilmeye karar verdi; bu esnada, ikili ilişkiler, son derece kırılgan bir zeminde seyretmekte, her an, yeni bir gelişme, olağan kabul edilmekteydi.

Kafkasya’da konuşlanan Sovyet ordusunun Misak-ı Milli’ye yönelik muhtemel bir taarruzunu önlemek amacıyla güden bu hareket başlamadan, Mustafa Kemal Paşa, öncelikle bölgedeki Müslüman milislerden faydalanmak istemişti;¹¹⁹ Ayrıca, Ermeni meselesi konusunda görevlendirilen Sovyet diplomatik kurulunun Ankara’ya gelişine kadar hareketi tehir etmeyi gerekli görmüş, TBMM içindeki muhalefete¹²⁰ ve Enver Paşa’nın aksi yöndeki telkinlerine¹²¹ rağmen kararını değiştirmemişti.¹²²

Gösterilen bu esnekliğe Ermeni sorunu bir müddet sonra daha da derinlik kazandı. Bolşeviklerin, Ermeni bölgelerinde görevlendirilmek üzere Ermenilerden

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi ve konuyla ilgili meclis tartışmaları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VI, İçtima: 101, 22 Kasım 331336, s. 1-17; Tefrik Rüştü Aras, *Atatürk’ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 205.

¹¹⁵ Onar, Cilt II, Belge No 929; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 255.

¹¹⁶ Onar, Cilt II, Belge No 930. Bu grup, o sırada gizli bir ihtilal cemiyetine dönüşen Yeşil Ordu’ya paralel bir politika takip ediyordu. Bkz. Yılmaz, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 97. Mustafa Kemal Paşa, ileriki aşamalarda, siyasi manevralarla bu iki unsuru birbirinden ayıracaktır. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 100.

¹¹⁷ Karaman, s. 38-39.

¹¹⁸ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 49.

¹¹⁹ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 717.

¹²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 211-213.

¹²¹ Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, s. 40-41.

¹²² *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 717-718.

oluşan silahlı müfrezeler kurduklarına ilişkin haberler Ankara'ya gelmeye başladı.¹²³ Ermeni mezalimi karşısında iştiyakla beklemesine rağmen, Batılı devletler ile kurulacak bir yakınlaşma ihtimali karşısında Doğu Harekatı'nı erteleyen Ankara Hükümeti,¹²⁴ bu sırada kendi kaderi ile baş başa kaldı. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması ile "Batı", tavrını belli etmiş,¹²⁵ 20 Mayıs bırakışması sonrası umutla beklenen Türk-Fransız yakınlaşması¹²⁶ yerine, 8 Haziran'da tekrar silaha başvuran¹²⁷ ve Kilikya Ermenilerini isyana teşvik eden bir "Fransa" figürü ortaya çıkmıştı.¹²⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın, ulusal basının tepkiyle karşıladığı bu gelişmeler¹²⁹ karşısında, Türk milletine hitaben yayınladığı 2 Temmuz 1920 tarihli bildirisi ile İtilaf Devletleri'nin Türk Milletini yok etmeye karar verdiklerini vurgulaması¹³⁰ mevcut durumun tek kelimelik özeti idi. TBMM'nin, Sevr Antlaşmasına imza atanları, "Vatan Haini" ilan etmesi¹³¹ ise Anadolu'daki bağımsızlık idealini gösteren önemli bir gelişmeydi.

Nitekim, Sovyetlerin General Vrangeli ile savaş halinde olmasını fırsat bilen Ankara Hükümeti'nin 20 Eylül 1920 tarihli emri ile izin verilen Doğu Harekatı, sekiz gün sonra başladı.¹³² Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'in Sovyet makamlarını bilgilendirdiği ve hatta desteklerini de talep ettiği hareket kapsamında¹³³ Ermenistan'a giren Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri, kısa

¹²³ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 35-115, Fihrist: 14-1.

¹²⁴ Kazım Karabekir Paşa, Ermeni mezalimi karşısında iştiyakla beklemesine rağmen, Batılı devletler ile Ankara arasında doğabilecek bir yakınlaşma ihtimalini düşünerek Ermeni hareketinin ertelenmesini talep etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'dan olumlu cevap almıştı. Harekatın bu döneme sarkması, açıkça, bu sebebe dayanmaktaydı. Bkz. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 132/19543; *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 59; Karabekir, *a.g.e.*, Cilt I, s. 715-717. Sovyet tarafı da, muhtemel bir Ermenistan hareketuna olumsuz yaklaştığını ifade etmişti. Bkz. *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 37.

¹²⁵ Karabekir, *a.g.e.*, Cilt II, s. 135-136; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 52; Adıvar, *Türkin Ateşle İmtihanı*, s. 129-130; Ali Türkogeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 126; İnal, s. 2065.

¹²⁶ *Nutuk*, Cilt II, s. 608-610.

¹²⁷ *Nutuk*, Cilt II, s. 610, Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 580.

¹²⁸ *Harp Tarihi Dairesi Arşivi*, Belge No: 5/7723, Dosya No: 228.

¹²⁹ Örnek olması açısından bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 207, 12 Haziran 1921.

¹³⁰ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 24/3038; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 38, 5 Temmuz 1920.

¹³¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 213-217.

¹³² Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 272; Okyar, s. 291.

¹³³ *Nutuk*, Cilt II, s. 652; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 118-119.

sürede Sarıkamış ve Kars'ı da kapsayan geniş bir alanı ele geçirdi.¹³⁴ Aynı şekilde, 22 Aralıkta, Çiçerin'e, işbirliğine vurgu yapan bir nota verilmiş¹³⁵ iken, Ermeni tarafı ile 27 Aralık 1920'de, Gümrü (Alexandropol) Antlaşması imzalandı ve Bolşevik etkisine giren Erivan hükümetinin Sevr Antlaşması'ndaki imzası geri çekildi; bu, Türk tarafının, Kafkas Taarruzu ile hedeflediği amaca ulaşması demektir. Ankara'nın gücünü gösteren söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin '93 Harbi'nde kaybettiği topraklar geri alınırken, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Trabzon, Elazığ ve Sivas illerinin Türk toprağı olduğu gerçeğı onaylanıyordu.¹³⁶

Böylece, ikili işbirliğini düşünerek hareket karşısında sessiz kalmayı tercih eden Sovyet tarafının TBMM içindeki itibarı artmakta,¹³⁷ muhatabını dikkate alarak hareket ettiğini sürekli olarak ortaya koyan Ankara, süreç içinde ortaya koyduğu hassasiyet ile Moskova ile aynı paralelde yer almak istediğini açıkça göstermekteydi. Harekatın başladığı günde dahi aynı olgu söz konusu olmuş, 28 Eylül'de, Moskova'da bir araya gelen Türk ve Sovyet temsilcileri, bu atmosferin etkisini yansıtan müzakerelerde bulunmuşlardı.¹³⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın bildirisini yayınladığı 2 Temmuz 1920'de ise Çiçerin'in işbirliğini vurgulayan mektubu Ankara'ya ulaşmış,¹³⁹ Paşa 22 Ekim tarihli cevabı mektubunda yine işbirliğini öne

¹³⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No: 176; Onar, Cilt II, Belge No: 937, s. 192; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75, 29 Eylül 1336, s. 422 ve İçtima: 76, 30 Eylül 1336, s. 449; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 71, 1 Teşrin-i Sani 1920; *Vakit*, No: 1070, 10 Kasım 1336; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 272-282; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 181-187; *Nutuk*, Cilt II, s. 652-654; Özalp, Cilt I, s. 172; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 96; Okyar, s. 291; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 381-382; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 269; Tansel, Cilt III, s. 139.

¹³⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75, 29 Eylül 1336, s. 422.

¹³⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 2-12-2, Fon Kodu: 930-2-0-0, 15 Kasım 1921; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 146-161; *İkdam*, No: 8512, 17 Kasım 1336; *Alamdar*, No: 690, 17 Kasım 1336; *Nutuk*, Cilt II, s. 652-654; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 188-193; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 282, 283, 290; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 121, 122; Rıza Nur, Cilt III, s. 96; Okyar, s. 291; Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, s. 67, 68; Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, s. 198-199; Suat Bilge, *Güç Kömşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 63.

¹³⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 146-161.

¹³⁸ Sovyet tarafının onayı ile Enver Paşa'nın da iştirak ettiği, ancak ağırlığını hissettirmesine rağmen sonuçları üzerinde pek de etkili olamadığı bu önemli toplantı hakkında bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151-296, Fihrist: 4, 4-1, 4-3: III. Fırka Kumandanlığı'ndan Paşa'dan Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 19 Kasım 1920 tarihli yazı.

¹³⁹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 534, Dosya No: 544-A/156, Fihrist: 2.

çıkaran ifadelere yer vermişti.¹⁴⁰ Bu arada Enver Paşa da Anadolu hareketinin lideri olabilmek için fırsat kollamaktaydı.¹⁴¹

Kısaca ifade etmek gerekirse, Moskova Dostluk Antlaşması'nın hemen öncesine karşılık gelen bu süreçte, Ankara Hükümeti, Anadolu üzerinde nüfuz sahibi olmaya çalışan Moskova ile muhatap olmak zorunda kalmıştı. Bu bağlamda, Enver Paşa ve bazı eski ittihaçı figürler, kimi komünist unsurlarla birlikte, Moskova ile aynı düzlemde yer almışlardı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, içinde buldukları şartların güçlüğüne ve bu şartları istismar eden Moskova yönetimine rağmen, birkaç göstermelik uygulama istisna tutulursa, Moskova'nın yayılmacı politikalarına karşı koymuşlar, Sovyet yardımına şiddetle ihtiyaç duymalarına rağmen, daima bağımsızlık yanlısı bir politikayı esas almışlardı. Ankara Hükümeti'nin bu evrede imza attığı başarılı Kafkas Taarruzu, söz konusu realitenin en çarpıcı göstergesi olmuştu.

4. Dostluk Antlaşmasına Giden Yolda İkilili İlişkiler

Önemli sonuçlar doğuran Gümrü Antlaşması'ndan sonra, Sovyet tarafı, ikili işbirliğine duyduğu ihtiyacı yansıtan yaklaşımlar içine girerek¹⁴² Moskova'da bulunan Yusuf Kemal Bey'e bir milyon altın ruble verdi¹⁴³ ve güçlenen Anadolu'nun, bağımsız Kafkasya ideali uğruna Müttefiklere yaklaşmasının söz konusu olduğu bir zeminde,¹⁴⁴ duyduğu tedirginliğe¹⁴⁵ rağmen, Mustafa Suphi ve 15 arkadaşının 28 Ocak 1921'de boğularak öldürülmelerine ilişkin haberi iki ay gizledi.¹⁴⁶ Mos-

¹⁴⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2-4, Fihrist: 25.

¹⁴¹ Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, Cilt I, s. 89-90.

¹⁴² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 152 v.d.; Özalp, Cilt I, s. 186,187 v.d..

¹⁴³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 104; Kuran, s. 672; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 543; Hamit Aliyev, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu* (9-11 Eylül 1991), Cilt II, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1235.

¹⁴⁴ Bu söylenti o dönemde Kafkas milletleri arasında oldukça güçlüydü. Sovyet tarafı, bu söylentilerden ciddi biçimde rahatsızlık duymaktaydı Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, s. 502 v.d..

¹⁴⁵ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkani, s. 83; Edward Hallett Carr, *A History of Soviet Russia*, Cilt III, Londra 1966, s. 303.

¹⁴⁶ Türk komünistlerinin en tanınmış olan Mustafa Suphi, 28 Aralık 1920'de, Sefir Mdivani'nin kafilesiyle girdiği Anadolu'da devrimci bir lider gibi yoğun biçimde komünizm propagandasına başlamıştır. Halkın ve Ankara'nın tepkileri neticesinde gerginliği azaltmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Sınır dışı edilerek Trabzon'dan Batuma'ya gönderilirken Yahya Kaptan'ın adamlarından Faik Reis ve arkadaşlarınınca, 28 Ocak akşamı, bindiği motorun Sürmene açıklarında basılmasıyla, adamlarıyla birlikte öldürülmüştür. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 3-24-3, Fon Kodu: 930-2-0-0, 1923; *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 887, Dosya No: 31-28, Fihrist: 30, 30-1; *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 887, Dosya No: 31-

kova Hükümeti'nin, 5 Ocak 1921'de Dağıstan'a bağımsızlık vermesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın, Lenin'e, aynı tarihte bir teşekkür mektubu göndermesi, bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer gelişmeydi.¹⁴⁷

Bu esnada, Bolşeviklerin, diplomatik alanda da benzeri bir tavır içine girdikleri gözlemlenmekteydi. Nitekim, Sovyet Rusya'nın Ankara Temsilcisi olarak, ılımlı kişiliğiyle göze çarpan Mdivani atanmış,¹⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa da, Moskova Büyükelçiliği görevine, uzlaşmacı bir isim olan Ali Fuat Paşa'yı getirmişti.¹⁴⁹ Ancak, Anadolu'nun sabrını zorlayacak kadar yoğunlaşan komünizm propagandaları¹⁵⁰ ile Ankara'nın tepkilerini çekecek olan yeni temsilcinin görevi çabuk sona erecek ve makamını ve "görevini" halefi Natsarenus'a¹⁵¹ devredecekti.¹⁵²

28, Fihrist: 30, 30-1; Kazım Karabekir'den Vali Hamid'e 2 Ocak 1921 tarihli yazı; 3 Ocak 1921'de Vali Hamid'den Karabekir'e, 3/4 Ocak 1921'de Karabekir'den Vali Hamid'e yazı: Samih Çoruhlu, "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 15 Temmuz 1966, Tefrika: 15; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 49-52, 257; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 194, 416; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 125; Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", s. 639, 642-644. Konuyla ilgili çalışmalarını tanıyan Mete Tunçay, Mustafa Suphi'nin öldürülüşünde Kazım Karabekir Paşa ve Trabzon Valisi Hamid Bey'in önemli rol oynadıklarını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, Mart 1980, s. 59. Yahya Kaptan, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmek üzere Batum'da toplantı düzenlediği dönemde ve bu olaydan kısa bir müddet sonra, meçhul bir fail tarafından öldürülmüştür. Krş. Kansu, *Erzurum'dan Ölümlüne Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 452-459; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 125; Karabekir, aynı yer. Enver Paşa'nın, Anadolu'ya girebilmek için, Yahya Kaptan ile yakın işbirliği içinde olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 416; Karaman, s. 30-32; Kuran, s. 677.

¹⁴⁷ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 59/17364; *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 134, 17 Ocak 1337, s. 314.

¹⁴⁸ Mdivani, güven mektubunu, Mustafa Kemal Paşa'ya 5 Mart 1921 tarihli kabulünde arz etmişti. *Hakimiyet-i Milliye*, no: 125, 6 Mart 1921. Mdivani, henüz görevine başlamadan, Kars'ta görüştüğü Yusuf Kemal Bey ile Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalara son derece ılımlı yaklaşmıştır. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 152-153.

¹⁴⁹ Karşılıklı atamalar hakkında bkz. Cebesoy, aynı yer; *Nutuk*, Cilt II, s. 674; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 213. Cebesoy, askerlik mesleğini tercih etmesi sebebiyle, Mustafa Kemal Paşa'nın görev teklifini, Paşa ile olan münasebetlerinin bozulmaması için kabul ettiğini ifade ediyor. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 516-517.

¹⁵⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 587, Dosya No: 6/116, Fihrist: 39; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 156, 195, 204 v.d.; Kandemir, s. 95, 102, 103.

¹⁵¹ Natsarenus'un propaganda faaliyetleri hakkında örnek olmak üzere bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151/269, Fihrist: 27.

¹⁵² Semyon Ivanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Burçak Yayınları, İstanbul 1967, s. 34. 1921 yılı Kasım ayı ortalarında, Natsarenus da benzer sebeplerle görevden alınacak, fakat Moskova, bu gerçekçeyi, kamuoyu ile paylaşmayacaktır. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 354, 17 Teşrin-i Sani 1921; Karabekir, Natsarenus'un, Ankara Antlaşması'na engel olmadığı için görevden alındığı yolundaki söylentileri gerçekçi bulmamıştır. Bkz. Karabekir, s. 332.

Yukarıda vurgulanan olumlu gelişmeler, bir süre sonra, taraflar arasındaki gerginliğin büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Sonunda Yusuf Kemal Bey'in başkan olduğu ve her türlü diplomatik temas hususunda kendisine Heyet-i Vekile tarafından tam yetki verilen bir Türk diplomatik heyeti,¹⁵³ 1920 Aralığında Moskova'da çalışmalarına başladı.¹⁵⁴ Aynı günlerde Meclis kürsüsüne çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın sosyalizmi onaylamamakla birlikte kapitalizme şiddetle karşı çıkan halkçı bir duruş sergilediği görüldü.¹⁵⁵ Çünkü, tüm olumlu gelişmelere rağmen Türk tarafı hala Sovyetlerle anlaşmak zorundaydı;¹⁵⁶ TBMM çatısı altındaki milletvekilleri de bunun bilinci içerisindeydiler.¹⁵⁷

İşte, taraflar, böyle birbirlerine yaklaşmış iken ve ufukta bir anlaşma zemini görünmekte iken, gittikçe güçlenen Sovyet askeri kuvveti Kafkasya yönünde hızlı harekete geçerek Gürcistan'ı ilhak etti.¹⁵⁸ Bize göre, bu gelişme ile, Mustafa Kemal Paşa'nın, Sovyet yardımı mukabilinde Moskova'nın Kafkas politikasına onay ve reçeğine ilişkin teminatı Moskova tarafından bir kez daha kullanılıyordu.

Sovyet Rusya, Türk tarafından, beklediği, "güvenilir komşu" tavrını göremediği için yumuşama sürecine rağmen böyle radikal bir teşebbüse imza atmıştı. Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiliz hükümetinin, Ankara ile Moskova'yı birinden ayıracak faaliyetler içine girmesi,¹⁵⁹ Bolşeviklerin, Ankara'nın, Müttefiklerle anlaşması olasılığından duydukları endişe¹⁶⁰ ve 14 Ocak 1921'de Lenin'le görüşen Pontus yanlısı bir Rum heyetinin temas ve faaliyetleri,¹⁶¹ Sovyetleri böyle davranmaya itmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın başarıyla oynadığı

¹⁵³ Tengirşenk, s. 199, 203.

¹⁵⁴ Mdivani'nin olumlu yaklaşımlarından sonra Yusuf Kemal Bey, Maarif Vekili Rıza Nur, Kemalistlerin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal), Askeri Danışman Saffet Bey ve Sefir Ali Fuat Paşa'nın da içinde bulunduğu kurul, Aralık 1920'de yola çıkmış, 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Sayı: 351, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 1.19..8; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 131, 132, 178; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 106; Kuran, s. 662. Heyet üyeleri arasında yer alan Rıza Nur, yol izlenimlerini, hatıratının 108-112 sayfalarında ayrıntılı biçimde anlatıyor.

¹⁵⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XIV, İçtima: 120, 11 Aralık 1337, s. 428.

¹⁵⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 42-43, 48.

¹⁵⁷ Bkz. Hariciye Vekaleti Vekili Muhtar Bey'in meclise hitabı: *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 148-161.

¹⁵⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 196; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 164; Gela Guniava, *XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 130; Eroğlu, s. s. 163.

¹⁵⁹ Onar, Cilt II, Belge No 964.

¹⁶⁰ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 37.

¹⁶¹ Onar, Cilt II, Belge No: 1012.

Sovyet kozundan ve I. İnönü Savaşı (9-11 Ocak) ile başlayan Türk ilerleyişinden¹⁶² etkilenen Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin,¹⁶³ 25 Ocak tarihli açıklaması ile Ankara Hükümeti'nin temsilcisini delege olarak kabul edeceğini bildirmesi ve hatta daha da ileri giderek bağımsız bir ülkenin lideri gibi hareket etmeye başlayan Mustafa Kemal Paşa'nın¹⁶⁴ tepkiyle karşıladığı Sevr Antlaşması'nda¹⁶⁵ revizyona gitme kararı alması da Sovyet tarafını etkilemişti.¹⁶⁶ Savaştan sonra Türk birliklerince saf dışı edilen "Çerkes Ethem" olgusu¹⁶⁷ ve Bekir Sami Bey önderliğindeki bir Türk heyetinin katılımı ile başlayacak olan Londra Konferansı¹⁶⁸ gibi olgular da bu tabloya eklenince Moskova'da ki güvensizlik sendromu büsbütün derinleşmekteydi.

Özgüveni artan Mustafa Kemal Paşa artık Sovyet Rusya ile işbirliğini iki bağımsız gücün yakınlaşması olarak nitelendirebilmekte ve komünizmi benimsemek zorunda olmadıklarını söyleyebilmekteydi. Nitekim, son gelişmeler, hem karşılıklı güvensizlik ortamından, hem de, daha önce verilen teminatlardan beslenerek şekillenmişti.

Sürecin bu evresi hakkında kısa bir yorumda bulunmak gerektiğinde, ilk olarak, kendilerini ikili işbirliğine götüren şartların ciddiyetini dikkate alan tarafların, lüzumlu buldukları bazı tavizleri uygulamaya koydukları görülmektedir. Bu bağlamda, Türk tarafı, konumu gereği daha radikal adımlar atarak Moskova'nın Kafkasya üzerindeki yayılcı politikasına onay vermek zorunda kalmış ve muhatabı üzerinde "güvenilir komşu" imajı oluşturmaya çalışmıştır. Ankara'nın Anadolu eksenli direniş gücüne ihtiyaç duyan Moskova ise Mustafa Kemal Paşa ve arka-

¹⁶² *A.g.e.*, Cilt II, Belge No: 934, s. 191; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VII, İçtima: 133, 13 Ocak 1337, s. 280-282; *Nutuk*, Cilt II, s. 732, 734; Özalp, Cilt I, s. 171-172; Okyar, s. 287-289; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 155; Kuran, s. 687.

¹⁶³ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 107, 13 Şubat 1921; *İkdam*, No: 8569, 19 Kanun-ı Sani 1337.

¹⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa, I. İnönü Savaşı'ndan sonra, Moskova-Ankara ilişkisini, "bağımsız iki devletin yakınlaşması" olarak tanımlayabilmekte, komünizmin, Türk Milli Kültürü ile bağdaşmayacağını açıkça ifade edebilmekteydi. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 139-140.

¹⁶⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt II, İçtima: 19, 22 Mayıs 1336, s. 22.

¹⁶⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: I), Cilt I, İçtima I, İnikad 144, Celse I-II, 4 Şubat 1337, s. 366-379; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 151.

¹⁶⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 106-108.

¹⁶⁸ *A.g.e.*, Cilt III, s. 156; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 158; Kuran, s. 688; Heyet üyelerinin tespiti hakkında bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: I), Cilt I, İnikad: 144, 4 Şubat 1337, s. 366-367; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 146-161; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt VIII, İçtima: 142, 1 Şubat 1337, s. 38-39. Tengirşenk, s. 208-213.

daşlarının anti-komünist yaklaşımlarından rahatsız olan kamuoyunu rahatlatmak için bu yöndeki haberleri perdeleme yoluna gitmiştir. Sovyet tarafı, ayrıca, direniş gücünü ispatlayabilen bir Ankara ile işbirliği yapabileceğini de uyguladığı politikalarıyla ortaya koymuştur.

B. Stratejik İşbirliği Ve Türk Tarafının Geçmiş Anımsatan Politika Değişikliği

1. Moskova Dostluk Antlaşması'nın İmzalanması ve Sovyet Yardımları

Böyle kritik bir süreç devam ederken, şiddetle ihtiyaç duyduğu Sovyet desteğini kaybetmemek ve Sovyet Rusya ile uzlaşma içinde hareket etmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, bu amacına ulaşabilmek için, Batum'un boşaltılmasına ve Gürcistan'ın tamamen Bolşevikleşmesine onay veren bir yaklaşım içine girdi.¹⁶⁹ Bu sırada, Ankara Hükümeti'nin yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye gazetesinde, Türk ordusunu, Sovyet Kızıl Ordusu ile özdeşleştiren makaleler yayınlanmaktaydı.¹⁷⁰

1 Mart 1921 tarihinde imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması,¹⁷¹ Türk tarafının bu politikası üzerinde güçlendirici bir etki yaptı. Mustafa Kemal Paşa, kendileri gibi Batı'nın hedefinde yer aldıklarını ifade eden tam yetkili Afgan Elçisi Sultan Ahmed Han'ı, itina ile ağırlayarak Moskova'ya mesaj verdi; Afgan Büyükelçiliği'nin bayrağını da bizzat kendi göndere çekti.¹⁷² Bundan sonra gözler, doğal olarak, hedefteki bir başka ülkeye, Sovyet Rusya'ya çevrilecek ve Doğu eksenli bir beraberlikten en fazla endişelenen ise Asya'daki sömürgeleri dolayısıyla İngiltere olacaktır. I. Dünya Savaşı'ndaki destansı Medine Müdafası ile dikkat çeken Fahreddin (Türkkan) Paşa'nın, aynı günlerde, Ankara Hükümeti tarafından Kabil Büyükelçisi olarak tayini ise Londra'yı derinden etkileyecekti.¹⁷³

¹⁶⁹ Damar Arkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul 1961, s. 219; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 64-66; Guniava, s. 139-144.

¹⁷⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 108, 14 Şubat 1920.

¹⁷¹ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 10; *Düstur*, III. Tertip, Cilt II, s. 70; agg, No: 143, 24 Mart 1921; *Yeni Gün*, 25 Nisan 1921; Tengirşenk, s. 218-219; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Özalp,, Cilt I, s. 187; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 157. Bu tarihten sadece birkaç gün önce, 28 Şubat 1921'de, benzeri şartları taşıyan Rus Afgan Antlaşması imzalanmıştı. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 335-337 v.d..

¹⁷² Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 199 ve eki, s. 486, 488; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 166, 22 Nisan 1921.

¹⁷³ *A.g.e.*, Cilt IV, Belge No 98, s. 241-246; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 357, 390 v.d.. İngilizler, bu tayin ile, Ankara'nın, bölge Müslümanları üzerinde yönlendirici olmasından endişe duymuşlardır.

Bütün bu olguları ve işbirliğine duyulan ihtiyacı dikkate alan Sovyet lideri Lenin, Türk taleplerini seslendiren bir antlaşmaya onay vermek zorunda olduğuna kanaat getirerek, 19 Şubat'ta Moskova'ya ulaşan Türk heyetini¹⁷⁴ çeşitli bahanelerle oyalayan ve Ermeni meselesi ve Batum konusunda Türk tezine aykırı bir tutum sergileyen Çiçerin ve yardımcısı Karahan'ın tavır değiştirmelerini sağladı.¹⁷⁵ Bu bağlamda, Enver Paşa'nın da ısrarlarına¹⁷⁶ paralel olarak, Türk heyeti, özellikle Batum ve Nahcivan konusunda tavizkar bir tutum takınmaya başladı, Yusuf Kemal Bey de Londra'da bulunan Ankara Hükümeti heyetinin, Moskova'yı hesaba katarak teenni ile hareket etmesini istedi.¹⁷⁷ Sürecin olumlu yönde evrilmesine, Sovyet yardımı için bir dostluk antlaşmasını çözüm olarak sunan Stalin'in de önemli, yapıcı katkıları oldu.¹⁷⁸

Gelinen bu noktada, toplanması gündemde olan Londra Konferansı'nın etkisiyle, temel programları olan Misak-ı Milli¹⁷⁹ yolunda "İtilaf Devletleri'yle anlaşarak¹⁸⁰ Kafkasya'da ihtilal çıkarabilen bir Türkiye" ihtimalinden endişelenen Bolşevikler,¹⁸¹ Ankara'dan önce davranarak Gürcistan'a girdiler.¹⁸² 8 Martta da, Çiçerin aracılığı ile, böyle bir yakınlaşmadan duydukları rahatsızlığı diplomatik bir dille vurgulayan bir notayı Mustafa Kemal Paşa'ya verdiler.¹⁸³ Bunun ardından, gelişmeyi tepkiyle karşılayan ve savunmaya geçen Gürcü yönetimi ile Ankara

¹⁷⁴ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 178, 189-194; Tengirşenk, s. 215, 216.

¹⁷⁵ Sovyet tarafı, İngilizlerle bir ticaret antlaşması imzalayacaklarını ve bu nedenle Ankara ile ittifak kuramayacaklarını ifade etmiş ve Ankara Hükümeti'nin Anadolu'daki komünistlere şiddet uyguladığını vurgulamıştır. Süreçle ilgili olarak bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 178-189; Tengirşenk, s. 216-222; Tefik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, İstanbul, Cilt I, 1945, s. 21; Akdevelioğlu ve Oran, s. 172; Tansel, s. 70. Tengirşenk, hatıratının belirtilen bölümlerinde, Enver Paşa'nın da müzakerelere iştirak ettiğini, ancak, Türk tarafı lehine değil Moskova'nın çıkarları doğrultusunda çalışan bir diplomat gibi hareket ettiğini ileri sürüyor. Bu noktada, Selim Sabit Karaman da aynı vurgulamalarda bulunuyor. Bkz. Karaman, s. 108-109.

¹⁷⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, "*Tarihi Mektuplar*", *Tanin*, No: 4454-415, 25 Ekim 1944.

¹⁷⁷ Heyetin tutumu ve Yusuf Kemal Bey'in tavrı hakkında bkz. Tengirşenk, s. 227.

¹⁷⁸ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 201-2013; Tengirşenk, s. 216; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 150-152.

¹⁷⁹ Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, meclis kürsüsünde bu hususu kuvvetle vurgulamış, Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti'ni temsilen katılan Bekir Sami Bey'e, konuyla ilgili kesin talimat verildiğini ifade etmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IX, İçtima: 5, 10 Mart 1337, s. 47, 65-68

¹⁸⁰ Batılı basın organlarının bir bölümü, bu dönemde, şartları hafifletilmiş bir Sevr Antlaşması'nı, taraflar için makul bir çözüm olarak göstermekteydi. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 118, 25 Şubat 1921; *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 423-810, 25 Şubat 1920; *Vakit*, No: 1130, 30 Ocak 1921.

¹⁸¹ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, Dosya No: VI/I, Belge No: 3054; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 80, s. 233.

¹⁸² Şimşir, aynı yer.

¹⁸³ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 112, 18 Şubat 1921.

arasında Moskova karşıtı bir uzlaşa ortaya çıktı.¹⁸⁴ Bunun sonucunda, Türk tarafı, hem Ardahan ve Artvin'i işgalden kurtardı, hem de bizzat Gürcistan'ın talebi üzerine, 11 Mart 1921'de Batum'u kontrol altına aldı.¹⁸⁵ Askeri hareketini, "geçici bir işgal" olarak tanımlayan Ankara'nın,¹⁸⁶ bu girişimiyle, Moskova'yı, istediği şartları taşıyan bir işbirliği antlaşmasına çekmek istediği açıktı. Sovyet tarafının en büyük endişesi ise kendisi için hayati önemi olan Grozni petrolerinden mahrum kalmaktı.¹⁸⁷

Sonuçta, iki tarafın temsilcileri, 26 Şubat 1921'de, Haritonenka Sarayı'nda tekrar bir araya geldiler.¹⁸⁸ Türk ve Sovyet delegelerinin gerçekleştirdikleri bu ilk resmi temas¹⁸⁹ neticesinde, 16 Mart 1921 tarihinde, Moskova'da parafe edilen 24 Ağustos 1920 tarihli metin esas alınmak suretiyle, Moskova Dostluk Antlaşması (Muhadenet Ahidnamesi) imzalandı.¹⁹⁰ Sürecin bu şekilde sonuçlanmasında yapıcı tavrıyla Sovyet diplomatları yönlendiren Lenin'in ciddi etkisi tartışma götür-

¹⁸⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 196.

¹⁸⁵ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 80, s. 233; Özalp, Cilt I, s. 172-173. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 210-215; *Nutuk*, Cilt II, s. 656; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 164; Kuran, s. 672-673.

¹⁸⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 149, 12 Mart 1337, s. 418.

¹⁸⁷ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, Dosya No: VI/I, Belge No: 3036/A

¹⁸⁸ Tengirşenk, s. 216; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 189. Cebesoy, toplantıda, Karahan'ın yerine, "Rus'tan daha Rus" dediği Türk Asıllı Hariciye Komiseri Celalettin Korkmazof'un yer aldığını belirtiyor.

¹⁸⁹ İlgili müzakere süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 147-150, 154-157.

¹⁹⁰ Aslı Fransızca olan antlaşmanın Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış orijinal metni ve ilgili belgeler hakkında bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dosya No: 431148, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 247.674..10; *Dokümentü Vneşney Politiki*, Cilt III, s. 597 v.d; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 257-261; *Düstur*, III. Tertip, Cilt II, İstanbul 1929, s. 103, 104, 107; *Hakimiyet-i Millîye*, No: 142, 25 Mart 1921; *Nutuk*, Cilt II, s. 618; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 194-195; Tengirşenk, s. 229-230; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 226-230; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 591; Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, s. 345-357; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 157; Özalp, Cilt I, s. 222; Kuran, s. 685; Gürin, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 68; Kamuran Gürin, "17 Aralık 1925 Türk-Rus Antlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 181; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 34-36; Armaoğlu, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele Türk-Sovyet İlişkileri", s. 10-11; Antlaşmanın tam metni için bkz. Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt II, Özdilek Matbaası, Lefkoşe 1987, s. 185-191; Akdevelioğlu ve Oran, s. 173-174. Antlaşma tarihi, kayıtlara, "16 Mart" olarak işlenmiştir. Türk tarafı, böylece, İstanbul'un işgal edildiği tarihe kinayeli bir cevap vermek istemiş; Sovyet tarafı da, aynı gün imzalanan Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması nedeniyle Londra'nın muhtemel tepkilerini dikkate alarak hareket etmiştir. İlgili referansların bazılarında bu husus ifade edilmektedir. Antlaşma, Batum'u kapsadığı için Batum milletvekillerinin doğal tepkisi ile karşılaşmıştır. Örnek olarak bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XI, İçtima: 53, 21 Temmuz 1337, s. 332. Antlaşma, TBMM tarafından, 21 Temmuz 1921 tarihinde onaylanmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 147-161.

mez bir gerçektir.¹⁹¹ Sovyet devriminin lideri, bu tavrıyla, Ankara'yı kaybetmek istemediğini göstermekteydi. Durumun farkında olan Türk heyetinin, gündemdeki Londra Konferansı'nı kullanarak, Ankara-Batı yakınlaşmasından endişe eden Sovyet tarafını etkilemiş olduğu da bilinmekteydi.¹⁹² Heyetin, Misak-ı Milli vurgusu ise bu bağlamda ifade edilmesi gereken diğer bir realiteydi.¹⁹³

Bolşevikler, bu antlaşma ile her şeyden önce, Kafkasya'daki fiili durumu resmileştirmişler, Gürcistan da Ermenistan gibi Sovyetleşmiş, Kars ve Ardahan'ı alan Ankara'nın bölgenin kilidi konumundaki Batum'u boşaltması sağlanmıştır. Genel olarak, "Misak-ı Milli" üzerinde bir mutabakatın sağlandığı da söylenebilir.¹⁹⁴

Antlaşmayla birlikte ortaya çıkan bu olumlu atmosfere rağmen Sovyetler, Türk tarafının öne sürdüğü "İttifak Antlaşması" teklifini, İngilizlerle imzalamayı düşündükleri ticaret antlaşması'nı düşünerek geri çevirdikleri gibi, Ankara gibi, Batı ile büsbütün köprüleri atmamak istemedikleri için, çözümü, yapılacak gizli bir antlaşmada bulmuşlardır.

Buna karşılık, Türk tarafı, Gümrü'yü ancak 23 Nisan'da boşaltmış, şehirdeki silahların gelecekte kendisi için bir tehdit unsuru olabileceğini düşünerek, cephanelikleri havaya uçurmuştur.¹⁹⁵ Bu da, doğal olarak, Moskova'nın tepki göstermesine neden olmuştur.¹⁹⁶

Karşılıklı güvensizlik olgusunun, imzaların atıldığı günlerde bile geçerli olduğunu gösteren bu örneklerle rağmen, taraflar, yine çizilerini korumuşlar, Çiçerin ile Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa tarafından imzalanan gizli antlaşma ile Türk tarafına iki tümene yetecek kadar silah ve on milyon altın ruble verilmesi öngörülmüştür.¹⁹⁷

¹⁹¹ Abdulla Amardanoviç Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı (1911-1923)*, (Çev. Ataol Behramoğlu), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 207. Ankara merkezli sosyalist eğilimli Yeni Gün Gazetesi'nin ve gazetenin kurucusu Yunus Nadi'nin (Abahoğlu) sürece desteği dikkat çekicidir. Örnek olarak bkz. *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 423-810, 22 Şubat 1921.

¹⁹² Tengirşenk, s. 227; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 185 v.d..

¹⁹³ Kuran, s. 662.

¹⁹⁴ Onar, Cilt II, Belge No: 684, s. 34; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 226-230; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 165-166; Kuran, s. 672-673. Türk birliklerinin Batum'dan çekilmesi sırasında, 20 Mart 1921 tarihi itibarıyla, Türk ve Sovyet birlikleri arasında, yer yer çatışmalar yaşanmış, Türk tarafından 4 subay ve 26 er şehit olmuş, 46 er kaybolmuş, 26 er de yaralanmıştır. Bkz. Karabekir, *a.g.e.*, Cilt II, s. 214-215.

¹⁹⁵

¹⁹⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 201-203; Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele'ye"*, s. 372.

¹⁹⁷ Sovyet tarafının yerine getirdiği bu vaadi hakkında bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 178-195; Müderrisoğlu, s. 546. Sovyet tarafı, Ankara gibi İtilaf Devletleri ile ilişkilerini siyasi bir zemine oturtmak istediğinden Moskova

Antlaşmanın imzalandığı günlerde toplanan Londra Konferansı'nda (21 Şubat-12 Mart)¹⁹⁸ Ankara Hükümeti'ni temsil eden heyetin başkanı Bekir Sami Bey'in kişisel inisiyatifini kullanmak suretiyle, Kafkasya'da Sovyet karşıtı bir blok oluşturabilmek için,¹⁹⁹ İngiliz Fransız ve İtalyan temsilcileriyle yaptığı ikili antlaşmalar, sürecin bu evresinde Ankara'da tepkiyle karşılandı.²⁰⁰ Yapılan antlaşmaların Ankara-Moskova ilişkilerini sekteye uğratacak kadar problemli olduğunu ifade eden milletvekilleri,²⁰¹ tek dayanaklarının Sovyet Rusya olduğunu düşünerek,²⁰² Bekir Sami Bey'in İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmesi yolunda oldukça ısrarcı oldular.²⁰³ Çiçerin'in muhatabı Ali Fuat Paşa'ya sert bir nota vermesine dahi neden olan tartışmaları,²⁰⁴ bastırmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, görevde kalmasını uygun bulmadığı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in²⁰⁵ yerine, eksen değiştirmesinden çekindiği Sovyet tarafına²⁰⁶ yakınlığı ile bilinen Yusuf Kemal Bey'i getirdi;-²⁰⁷Paşa Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'ndeki bir mülakatı ile de Moskova'ya güvence verdi.²⁰⁸ Türk tarafının bu tavır, Bekir Sami Bey'in Misak-ı Milli müdafaası²⁰⁹

Dostluk Antlaşması'na imza koyduğu gün İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalamıştır. *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt I IV, s. 607 v.d.; Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 68.

¹⁹⁸ TBMM *Ẓabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 147-161; *Nutuk*, Cilt II, s. 770, 772. Londra Konferansı, Türk tarafının, başarısı ile sonuçlanan I. İnönü Savaşı'ndan sonra endişeye kapılan İngiltere tarafından organize edilmiştir. Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 156; Özalp, Cilt I, s. 97, 173; Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş, 1912-1922, ve Sonrası*, İstanbul, 1970, s. 293; Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1924, s. 69.

¹⁹⁹ Tengirşenk, s. 208-213; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 94, 157, 170, 171.

²⁰⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 126/Ek. 2, s. 343-349; *İkdâm*, No: 8626, 19 Mart 1337; *İkdâm*, No: 8630, 23 Mart 1337; *İkdâm*, No: 8631, 24 Mart 1337; *İkdâm*, No: 8637, 30 Mart 1337; *Vakit*, No: 1249, 30 Mayıs 1337; *Açıksöz*, No: 138, 20 Mart 1337; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 94, 171; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, s. 164-165; *Nutuk*, Cilt II, s. 784-792; Ali Türkgeldi, s. 139-140; Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Cilt I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 226; Kuran, s. 688-689.

²⁰¹ Örnek olması açısından bkz.. Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 94, 156, 157, 171.

²⁰² TBMM *Ẓabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128, 3 Ocak 1337, s. 147.

²⁰³ Arıkoğlu, s. 216.

²⁰⁴ *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt III, s. 589 v.d..

²⁰⁵ Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, s. 164; Kuran, s. 690.

²⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa, konferans devam ederken kaleme aldıkları telyazılarıyla bu endişelerini paylaşmışlardı. Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 221-224.

²⁰⁷ TBMM *Ẓabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48, 14 Ağustos 1336, s. 210; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 197, 26 Mayıs 1921; Kuran, s. 690.

²⁰⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 99, 6 Şubat 1921. Gazete, bu dönemde, iki sayfadan oluşan, tek yapraklı ve fakat güçlü bir yayın organıydı.

²⁰⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 126, 7 Mart 1921; *Alemdar*, No: 786, 26 Şubat 1337; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihamı*, s. 164.

karşısında, Anadolu'nun parçalanması konusundaki tezlerin tartışıldığı Londra Konferansı'nı²¹⁰ değil, Sovyet işbirliğini önemseydiğini göstermekteydi ve Londra tarafından da dikkatle izlenmekteydi.²¹¹

Bununla birlikte, iki odak arasındaki ilişkiler, dikkat çektiğimiz nedenlerle, devam eden evrede de istenilen düzeye çıkamayacak, antlaşmanın akdi sonrası ortaya çıkan Yunan taarruzu sebebiyle Türk tarafının gücü hakkında şüpheye düşen Moskova yönetiminin, II. İnönü Savaşı'nın (26 Mart-31 Mart) neticesinin alındığı 1921 Nisanına²¹² değin Anadolu'ya hiçbir ciddi yardımda bulunmayacağı görülecektir. Türk tarafı beklediği yardıma, mütakamil anlamda, ancak, Türk tarafının zaferiyle sonuçlanan Sakarya Savaşı'ndan (23 Ağustos-13 Eylül) sonra kavuşacaktır.²¹³

Bu bağlamda, Sovyet tarafı, Ankara Hükümeti'ne otuz bin altın,²¹⁴ bin altın ruble,²¹⁵ yüz bin altın lira,²¹⁶ dört milyon altın ruble²¹⁷ gibi hatırı sayılır ölçüde nakdi yardımda bulunacak²¹⁸ ve önemli miktarda askeri malzeme gönderecektir.²¹⁹ Aynı şekilde, 27 Nisan'da, Novorosisk'den Ankara'ya, çok miktarda cephane arzı

²¹⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 72, s. 188-198; İnal, s. 1735; Kuran, s. 688.

²¹¹ Şimşir Cilt III, Belge No 126/Ek. 2, s. 341-349.

²¹² Onar, Cilt II, Belge No: 1019, s. 249; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt X, İçtima: 34, 16 Mayıs 1337, s. 296-306; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 146, 4 Nisan 1921; *Açüksöz*, No: 151, 3 Nisan 1921; *Nutuk*, Cilt II, s. 776; Özalp, Cilt I, s. 175-176; Okyar, s. 287-289; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 164. İkinci İnönü Savaşı, Ankara'yı revize edilmiş ağır bir barış antlaşmasına zorlamak isteyen Yunan saldırısı üzerine başlamıştı. Örnek olarak bkz. Kuran, s. 688. Yunan basını, II. İnönü Savaşı'ndan sonra, ya top yekun seferberlik ilan edilmesi ve ya savaşa son verilmesi yönünde iki seçenek üzerinde ısrarcı olmuştur. Konuyla ilgili bilgi artıran ulusal basın organları hakkında örnek olarak bkz. *İkdam*, No: 8657, 19 Nisan 1337; *Açüksöz*, No: 161, 17 Nisan 1337.

²¹³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, Cilt I, İstanbul 1980, s. 184.

²¹⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 107, s. 299; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XI, 2003, s. 126, 130 v.d. ; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 155 ve 170, 13 ve 28 Nisan 1921.

²¹⁵ Onar, Cilt II, Belge No 1025.

²¹⁶ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 25.

²¹⁷ O sırada Moskova'da bulunan Yusuf Kemal Bey tarafından Sarıkaşımış'a iletilen bu meblağ hakkında bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 234; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 201; Müderrisoğlu, s. 546.

²¹⁸ Ahmed Bedevi Kuran, hatıratında, bu konudan bahsederken, "Antlaşma sonrası, Yusuf Kemal Bey, altın torbalarıyla yüklü hususi bir trenle Moskova'dan döndü." diyor. Bkz. Kuran, s. 663. Türk-Sovyet ilişkileri konusunda uzman olan Prof. Dr. Mehmet Saray, Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ile yaptığı mülakatta, Buhara Cumhuriyeti'nin Ankara Hükümeti'ne teslim edilmek üzere Sovyet yetkililerine yüz milyon altın ruble verdiği gerçeğini öğrendiğini ifade etmektedir. Bkz. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 155.

²¹⁹ Bu bağlamda gönderilen silahların tam listesi için bkz. Özalp, Cilt I, s. 11.

gerçekleştirilecektir.²²⁰ 1920- 1922 yılları arasında partiler halinde gelen Rus yardımlarının Türk lirasına göre dökümü aşağıdaki gibidir:

1920 Yılında Verilenler	Birlik Bir Rus Altın Rublenin Türk Parası Olarak Değeri	Tutarı (TL)
(6 sandık = 400 kg) 516.800 adet altın ruble	0,59 TL	304.912
1.000.000 ruble	0,59 TL	590.000
1.500.000 ruble	0,59 TL	885.000
50.000 ruble	0,59 TL	29.500
100.000 adet Osmanlı altını	5,07 TL	507.000
Toplam		2.316.412
1921 Yılında Verilenler		
4.000.000 adet altın ruble	0,59 TL	2.360.000
4.000.000 adet altın ruble	0,59 TL	2.360.000
1.160.000 adet altın ruble	0,59 TL	900.000
240.000 adet altın ruble	0,59 TL	141.600
400.000 adet altın ruble	0,59 TL	236.000
Toplam		5.997.600
1922 Yılında Verilenler		
1.100.000 adet altın ruble	0,59 TL	649.000
3.500.000 adet altın ruble	0,59 TL	2.065.000
Toplam		2.714.000²²¹

²²⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 108, s. 300.

²²¹ *Türk İstiklâl Harbi (İdari Faaliyetler)*, Cilt VII, s. 173-174. Alptekin Müderrisoğlu, 1921-1922 yıllarına ait ruble cinsinden toplam Sovyet yardımı hakkında yukarıda işaret edilen rakamları onaylarken, Moskova'nın, aynı dönemde, Anadolu'ya, 100.000 Lira değerinde külçe altın gönderdiğini de ifade ediyor. Müderrisoğlu, s. 546.

18 Eylül 1921 tarihi ile 14 Haziran 1922 tarihleri arasında Rusya'dan, 43.374 adet piyade tüfeği, 56.042 sandık çeşitli piyade mermisi, 18 sandık Rus piyade mermi fabrikası aletleri, 318 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 81 adet top, 13 adet Rus bomba topu, 159.043 atım çeşitli top mermisi, 40 sandık Fransız el bombası, 83 sandık İngiliz el bombası, 200 adet Rus el bombası, 60 adet süvari kılıcı, 10 sandık dumansız barut, 48 sandık Rus piyade mermi kovani, 8 sandık Rus piyade mermi kapsülü ve 104 sandık Rus piyade mermi çekirdeği alınacaktır.²²²

Bu rakamlar, bize göre, Ankara'nın hiç de azımsanmayacak ölçüde Sovyet yardımı aldığını göstermektedir. Hiç şüphesiz geline bu noktada en büyük pay sahipleri, Lenin ve Mustafa Kemal Paşa'dır. Paşa'nın, Moskova Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından hemen önce, Anadolu'nun güvenliği noktasında stratejik önemi olan Gürcistan'ın Bolşevikleşmesine onay vermesi, bu bağlamda, oldukça anlamlıdır. Çünkü, Kafkasya'daki Sovyet nüfuzu, söz konusu gelişmelerle birlikte resmiyet kazanmış, Ankara, verdiği tavizlere yenilerini eklemiştir. Ancak, söz konusu tavizlere rağmen, taraflar, karşılıklı güven tesis edememişler, Batı ile köprüleri atma yoluna gitmemişler, Sovyet yardımı da yine bu sebeple, ancak, Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya ulaşmaya başlamıştır.

2. II. İnönü-Sakarya Savaşları Sürecindeki İkili İlişkiler ve İttifakın Dağılışı

Moskova Dostluk Antlaşması taraflarca imzalanırken, Sovyet Rusya ile Türk milliyetçileri arasındaki ilişkilerin en üst düzeyde olduğu görülmekteydi. Hatta bu durum İngiliz kabinesinin telaşına sebep olmakta, bazı bakanlar, Sovyet nüfuzunun Anadolu'ya yayılmasını önlemek için Mustafa Kemal Paşa'nın tekliflerinin kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktaydılar.²²³ Başka bir deyişle, Londra Konferansı'na karşılık gelen bu süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın stratejisi başarıyla işlemiş, Kuzeyden bolca cephane ve para akarken, “*Rus kozu*” korkusu Batı başkentlerini çepeçevre kuşatmıştı.

Ancak, söz konusu gerçeğe rağmen, konferansta, her hangi bir mutabakat söz konusu olmadı;²²⁴ Ankara ve Moskova arasındaki zahiri birliktelik de, kırılğan ve konjonktürel olduğu için çok geçmeden bir darbe daha aldı: II. İnönü zaferi

²²² *Türk İstiklal Harbi (İdari Faaliyetler)*, Cilt VII, s. 408.

²²³ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 152.

²²⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 136, 18 Mart 1921; *Vakit*, No: 1132, 2 Şubat 1921.

sonrası güç kazanarak önce Çerkes Ethem'i saf dışı eden Ankara Hükümeti'nin,²²⁵ 1920 Eylülünde, iki yüz kilogram altınla Ankara'ya geldiği halde soğuk karşılanan Sovyet Elçi Vekili ve Ticaret Heyeti Reisi Upmal'i,²²⁶ beraberindeki 15 kişi ile komünizm propagandası yaptığı için²²⁷ sınır dışı etmesi, etki alanındaki tüm komünist örgütleri kapatması,²²⁸ bu bağlamda oldukça etkili oldu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, Fransa ile yakın ilişkiler içine girmeleri²²⁹ Enver Paşa tarafından Anadolu'da kurulan ve Moskova'nın da desteğini alan Ankara karşıtı, silahlı, Halk Şuralar Fırkası'na²³⁰ cephe almaları²³¹ ve fırkaya destek veren Enver ve Halil Paşaların Anadolu'ya girişlerini yasaklamaları²³² bu gerginliği daha da arttırdı. Fransız basınının Türk tezine nispeten daha yakın durduğu bu dönemde,²³³ İngiliz basın organlarında, İngiltere'nin, Yunanistan'a verdiği askeri desteği keseceği yönünde haber ve yorumlar görüldü.²³⁴

²²⁵ II. İnönü Savaşı'ndan sonra Türk birlikleri karşısında tutunamayan Ethem, silahlarını teslim ettiği Yunan askerlerine sığınmıştır. Özalp, Cilt I, s. 70, 71; Karabekir, İstiklal Harbimiz, Cilt II, s. 194; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, s. 155.

²²⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya: 1141, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 131.936.1

²²⁷ Sovyet- Rus Sefaret Başkatipli'nin beraberinde 200 kg kadar külçe altın ile Ankara'ya geldiğine dair 12 Eylül 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 615, Gömlek: 25, Sıra: 4560, Belge No: 25-1; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 256; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 591; Kuran, s. 671-672; Tevfik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Cilt I, Ankara 1981, s. 145; Salahi Sonyel, *Kurtuluş savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 83 Aptulihat Akşin, s. 60; Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Yardım*, Yaprak Yayınları, İstanbul 1992, s. 113.

²²⁸ Onar, Cilt. II, Belge No 1032; Kandemir, s. 183; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 74-75; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, s. 153; Mustafa Kemal Paşa, aynı süreçte, Gizli Komünist Partisini de lağvetmiştir. Bkz. Yılmaz, s. 14.

²²⁹ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No 192; Cebeşoy, *Moskova Hatıraları*, s. 262-263.

²³⁰ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 1401, Dosya No: 44-B/139, Fihrist: 24-3; Cebeşoy, a.g.e. s. 244; Kuran, s. 677-678; Cihat Şimşek, *Türkiye'de Asırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999, s. 98. Enver Paşa, fırka programının bir nüshasını, Büyük Millet Meclisi'ne iletilmek üzere Ali Fuat Paşa'ya vermiştir. Bkz. Karaman, s. 140. Halk Şuralar Fırkası Programı için bkz. Mete Tunçay, *Mesai 1920 Halk Şuralar Fırkası Programı*, AÜSBF Yayınları, 1972, s. 41 v.d..

²³¹ Örnek olması için bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 171-A/13, Fihrist: 9.

²³² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 2-38-18, Fon Kodu: 30-18-1-1, M-12 Mart 1921; Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 157-259; Cebeşoy, a.g.e. s. 287-311.

²³³ Konuyla ilgili bilgi aktaran ulusal basın organları hakkında örnek olmak üzere bkz. *Açıksöz*, No: 215, 22 Haziran 1337.

²³⁴ Konuyla ilgili bilgi aktarımında bulunan ve Yunan tarafının bu bağlamdaki rahatsızlığına da temas eden ulusal basın organları hakkında örnek olması açısından bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 152, 6 Nisan 1337; *İkdam*, No: 8654, 16 Nisan 1920; *İkdam*, No: 8690, 23 Mayıs 1337; *Açıksöz*, No: 176, 4 Mayıs 1337. *Açıksöz*

Türk tarafı, inisiyatif kazandığını gösteren bu gelişmelere rağmen, dikkatle hareket etmekteydi. Nitekim, Enver Paşa önderliğindeki İslam İhtilal Cemiyeti'nin,²³⁵ Doğu Cephesi'ndeki Türk askeri gücünü, kısmen de olsa ele geçirme girişimi, sonuçsuz kalsa da hala sıcaklığını korumaktaydı. Milli Müdafaa Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet (İnönü) Paşa, muhtemel bir Bolşevik-Enver kumpasına karşı Kazım Karabekir Paşa'yı önemle uyarıyorlar ve gerektiğinde yaptırım uygulamaya çağırıyorlardı. Karabekir Paşa'nın bu bağlamdaki tedbirleri de son derece kuvvetliydi.²³⁶ Enver'in, Şubat ayı başından beri Ankara'ya silahlı müdahalede bulunmak için sabırsızlandığı,²³⁷ ancak Moskova'yı ikna edemediği²³⁸ bu kritik süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadığı endişe ise oldukça derindi.²³⁹

Bütün bu gelişmeleri dikkate alan Sovyet yönetimi, Gümrü'nün Türk birliklerince tahliye edilmesi gerektiğini, aksi takdirde çatışmanın kaçınılmaz olduğunu Ankara'ya bildirdi.²⁴⁰ Bu gelişmeler, Moskova'nın, peyki gözüyle gördüğü Ermenistan'ı desteklemekten vazgeçemediğinin ve tarafların, ilk fırsatta, yekdiğerini denklem dışına itmeye hazır olduğunun çarpıcı bir deliliydi.

1921 yazıyla birlikte, Türk milliyetçileri, zor bir döneme girdiler. Temmuz ayındaki Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (10-24 Temmuz 1921) nedeniyle Sakarya Irmağı'nın Doğusuna çekilmek zorunda kalan Türk birliklerinin durumu mevcut tabloyu daha da belirgin hale getirdi.²⁴¹ Yunan tehdidi altına giren An-

Gazetesi, iki ay kadar sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele stratejisinin başarıya ulaştığını, Sovyet kozunu ve Türk askeri gücünün etkinliğini dikkate alan İngiltere'nin, belirgin bir biçimde, Türk tezi lehine eksen değiştirdiğini yazmıştır. *Açıksöz*, No: 231, 11 Temmuz 1921.

²³⁵ Kuran, s. 669, 677.

²³⁶ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkamı, s. 125-167.

²³⁷ *Türk Tarih Kurumu Tefrik Büyükhoğlu Arşivi*, Belge No: 134.

²³⁸ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 41-15, 41-16, 41-17.

²³⁹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 1401, Dosya No: 44-B/139, Fihrist: 19.

²⁴⁰ Tansel, Cilt IV, s. 74, 75.

²⁴¹ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 14; Özalp, Cilt I, s. 184-185; Nutuk, Cilt II, s. 812; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 272; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 182-186; Okyar, s. 289, 994; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, s. 180; *Fethi Okyar'ın Anıları* (Edit.: Mehmet Seyitdanhoğlu), II. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 25; Kuran, s. 689, 691.

kara Hükümeti,²⁴² meclisi Kayseri'ye taşıma kararı aldı.²⁴³ Nitekim artık, kaleme aldığı satırlarla Mustafa Kemal Paşa'ya, otoritesini tanımadığını ifade eden,²⁴⁴ Anadolu'ya döndüğünde kendisine destek olmalarını beklediği taraftarlarına silahlanarak hazır olmaları talimatını veren bir "Enver Paşa" figürü mevcuttu.²⁴⁵ TBMM'nin, 21 Temmuz 1921'de, 5'e karşı 201 oyla Moskova Dostluk Antlaşması'na onay vermesi Mustafa Kemal Paşa'nın "her ihtimale karşı Sovyet sistemini merakla incelediği" bu hassas dönemde²⁴⁶ gerçekleşti.²⁴⁷

İlerleyen günlerde, Ankara'ya, Enver Paşa'nın yönettiği bir ihtilal ordusunun Türk-Sovyet sınırında konuşlandırıldığı yönünde haberler başladı.²⁴⁸ Sovyetlerin, 7 Nisanda çıkardıkları affla birlikte sayıları 35.000'e ulaşan eski Vrangal Ordusu mensuplarını İtilaf Devletleri'ne karşı kullanmak için Enver'in emrine verdikleri de söyleniyordu.²⁴⁹ Enver Paşa, Moskova'da, Çiçerin ile gizli bir görüşme gerçekleştirmiş ve daha sonra Kafkasya'ya geçmişti. Moskova'nın, benzeri faaliyetlerine ilişkin duyumlar ise pek de yeni değildi.²⁵⁰ Kazım Karabekir Paşa²⁵¹ ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa sürekli olarak istihbarat iletiyorlar ve Ankara'yı bilgilendiriyorlardı.²⁵² Komintern kararlarına uygun olarak Anadolu halkını kazanmaya çalışan Türkiye İştirakiyyun Teşkilatına bağlı ajanların²⁵³ son derece etkin oldukla-

²⁴² *Peyam-ı Sabah*, No: 951, 27 Temmuz 1337.

²⁴³ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 54, 23 Temmuz 1337, s. 47, s. 98-114; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 277 v.d.; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 186-187; Arkoğlu, s. 246; Bu bağlamda, daha önce, Sivas'a nakil üzerinde de durulmuştur. Bkz. Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 189.

²⁴⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 301, 306 v.d..

²⁴⁵ Çiçerin de, Moskova da görüştüğü Ali Fuat Paşa'ya böyle bir ihtimalden bahsetmişti. Bkz. *a.g.e.*, s. 298.

²⁴⁶ Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 129. Bize göre, "her ihtimal" ifadesi ile "zorda kalındığında Bolşevizmin dahi ilan edilebileceği" anlatılmak istenmiştir.

²⁴⁷ *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XI, İçtima: 53, 21 Temmuz 1337, s. 318-345.

²⁴⁸ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt III, Belge No: 205, s. 521; Okyar, s. 292; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 182, 183.

²⁴⁹ Uygulamaya geçirilemeyen bu proje hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 241-244.

²⁵⁰ Ali Fuat Paşa, hatıratında, 1921 yılı Ocak ayında, Bakü'den geçerken, Anadolu'ya müdahale etmek için hazır bekleyen, Mustafa Suphi'nin Türk İştirakiyyun Fırkası'na bağlı tam teçhizatlı ve 1200 mevcutlu bir piyade alayı ile karşılaştığını ifade etmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 199,

²⁵¹ Karabekir, Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı, s. 125-126.

²⁵² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 46.

²⁵³ Ajanların çalışırken tabi oldukları talimatname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 30-A/9, Fihrist: 12, 12-1, 12-2.

rı, Trabzon ve Erzurum'da ise Enver Paşa ile aynı kulvarda yer aldıkları gelen haberler arasındaydı.²⁵⁴ Ankara Hükümeti, söz konusu konjonktürü dikkate alarak, 1920 Ekiminde, Trabzon Valisi Hamid Bey'i görevden almıştı.²⁵⁵

Bu esnada Sovyet, yönetiminin, Londra ile dirsek teması halinde olduğu,²⁵⁶ Ali Fuat Paşa'nın da, İngilizleri, Misak-ı Milli öncelikli bir Ankara-Londra eksenine çekmek istediği gözlerden kaçmamaktaydı.²⁵⁷ Bu tablo, iki tarafın da yek diğere karşı Londra ile yakınlık kurmak istediğini ve birbirlerine karşı pek da samimi olmayan bir yaklaşım içinde olduklarını göstermekteydi.

Meclisin, Misak-ı Milli üzerinde özellikle ısrarcı olduğu aynı yılın Ağustos ayında,²⁵⁸ Bolşevikler, takındıkları tavrı daha da sertleştirdiler ve Türk tarafının ihtiyaç duyduğu yardımı alabilmesi için Enver Paşa komutasındaki ihtilal ordusunun Anadolu'ya kabul edilmesini şart koştular.²⁵⁹ Hatta, bu arada, Osmanlı askeri gücü Gümrü'yü boşaltarak ciddi bir taviz vermek mecburiyetinde kaldı.²⁶⁰ Böylece, bu ara dönemde, Moskova'nın, "yardım" kozunu kullanarak, Ankara Hükümeti'ni, kendi emperyalist amaçları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı gerçeği bütün çıplaklığı ile ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa da dahil olmak üzere, Türk tarafının, Anadolu'nun, Kafkasya gibi Sovyet işgaline uğrayabileceği ihtimalinden duyduğu endişe de açıkça görünüyordu.²⁶¹

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu bu açmazdan kurtarabilmek için, düşündüğü iki tedbiri, çok geçmeden hayata geçirmeyi başardı. Bu bağlamda önce, TBMM'nin 5 Ağustos 1921 tarihli oturumunda, Paşa'nın, "meclisin neredeyse bütün yetkilerine sahip olması durumunda "Başkumandan" sıfatıyla ordunun başına geçebileceği" yönündeki şartlı talebi kabul edilerek kanunlaştı.²⁶² Bir sonraki

²⁵⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 169, 175-176, 245, 266 v.d..

²⁵⁵ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 55/B-14, Fihrist: 5, 5-1.

²⁵⁶ Onar, Cilt II, Belge No 1035; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 295-311.

²⁵⁷ Ali Fuat Paşa, bu amaçla, Moskova'daki İngiliz ticaret heyeti reisi Hodgson ile Türk tezi doğrultusunda birkaç kez bir araya gelmiştir. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 333-335.

²⁵⁸ Okyar, s. 292.

²⁵⁹ Çiçerin bu teklifi 17 Ağustos 1921'de Ali Fuat Paşa ile görüşmesinde dile getirmiştir. Bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 297-298.

²⁶⁰ Şamsutdinov, s. 213-214.

²⁶¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 248-249, 252-253; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 295-300.

²⁶² *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 126/19243; *TBMM Zabit Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XII, İctima: 62, 5 Ağustos 1337, s. 18-22; *Nutuk*, Cilt II, s. 814-820; Karabekir, *a.g.e.*, Cilt II, s. 430-431; Özalp,

adımında, harbe hazırlık amacıyla çıkarılan ve çok boyutlu milli yardım kampanyası niteliğini taşıyan Tekalif-i Milliye Kanunu²⁶³ ile ordunun ihtiyaçlarının karşılanması hedeflendi. Bu bağlamda müsadere edilen ülke genelindeki mevcut tahıl miktarının %40'ı ve Karadeniz kıyılarından gelen tahılın tamamı açlık çeken Sovyet bölgelerine gönderildi.²⁶⁴ Oldukça kritik günler yaşayan Türk tarafının, Sakarya Savaşı'nın son dönemlerine rastlayan bu tavrını, Sovyetlerin o esnada takındıkları pasif tutum göz önüne alındığında, maddi çıkar endişesi ile değil, erdemli bir karakterle ilişkilendirmek mümkündür.

Ankara'nın içinde bulunduğu bu olumsuz durum kalıcı olmadı. Birçok Batılı basın organının da öngördüğü²⁶⁵ gibi, çok geçmeden, mevcut tablo hızla değişmeye başladı. Batı Anadolu'daki Türk gücünün 1921 yılı Eylül ayında Sakarya zaferine imza atarak,²⁶⁶ Yunan ordusunun ilerleme kabiliyetini yok etmesi ile bu değişim büsbütün belirginleşti. Sonuçta, Sovyet tarafının tekrar eski "siyasi" tavrını takındığı ve Halil Paşa, Küçük Talat, Doktor Nazım gibi ittihatçı isimlerle Batum'da bir araya gelerek Anadolu'ya müdahale etme hesapları yapan Enver Paşa'yı²⁶⁷ geri çektiği görüldü. Kaldı ki, Sovyetler, bu toplantı için, şehre, yaklaşık on bin askerden oluşan bir destek kuvveti göndermişlerdi.²⁶⁸

Çünkü, önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, Türk tarafı güçlüyken Ankara'ya yaklaşan ve kendi emellerinin tahakkuku için kullanmak isteyen Sovyet

Cilt I, s. 189-192; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 201; Okyar, s. 295-296; Kuran, s. 691. Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 180-181; *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 25

²⁶³ TBMM *Şabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75, 29 Eylül 1336, s. 422 *Nutuk*, Cilt II, s. 822; Rıza Nur, *a.g.e.*, Cilt III, s. 196-197; Kuran, aynı yer.

²⁶⁴ Onar, Cilt II, Belge No: 1086, s. 291.

²⁶⁵ *Peşam-ı Sabah*, No: 931, 7 Temmuz 1337.

²⁶⁶ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 126/19247; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 263/Ek. 3, s. 553; Onar, Cilt II, Belge No: 1092, s. 296-297 v.d.; *TBMM Şabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 14; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 294, Teşrin-i Sani 1921; *Nutuk*, Cilt II, s. 826, 828; Özalp, Cilt I, s. 215-216; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 279-280; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 207-212; Okyar, s. 296; Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 189-190; *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 25; Hıfız Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu*, II. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 190-191; Kuran, s. 689; Samet Ağaoglu, *Kuvay-ı Milliye Ruhu*, Ankara, 1964, s. 157.

²⁶⁷ 5-8 Eylül 1921 tarihinde gerçekleşen ve "İttihad ve Terakki Cemiyeti Kongresi" olarak kayıtlara geçen bu toplantı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 300, 319 v.d.; Kuran, s. 670.

²⁶⁸ Karabekir, *Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı*, s. 157-259; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 363, 366; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 184. Enver, bundan sonra politikasını değiştirerek adamlarıyla birlikte Orta Asya Müslümanlarını İngiltere ile Sovyet Rusya'ya karşı ayaklandırmaya çalışacak ve Tacikistan'da 1922'de vuruşarak can verecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 424-428; Kuran, s. 670.

Rusya, Anadolu hareketi ciddi bir engelle karşı karşıya kaldığında emperyalist yüzünü göstermekteydi.

Bu yaklaşımı, sabit bir politika haline getiren Bolşevik yönetimi, Türk tarafını, Çiçerin aracılığı ile tebrik ettikten²⁶⁹ sonra Kazım Karabekir Paşa'nın riyasetindeki Türk tarafı ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerini Kars'ta bir araya getirerek 13 Ekim 1921'de Moskova Dostluk Antlaşması'nı takviye eden Kars Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı.²⁷⁰ İngiltere'nin Kafkas politikasının iflasını gösteren ve Doğu Anadolu'daki Türk hâkimiyetini iyice pekiştiren bu antlaşma ile Ankara, diplomatik başarılarına bir yenisini ekledi.

Moskova yönetimi, bütün çabalarına rağmen, Sakarya Savaşı sonrasında Ankara'nın desteğini kazanmak için izlediği bu siyasetten umduğunu bulamadı. Çünkü, Türk milliyetçileri, bu yaklaşıma, Moskova'ya değil, Fransa'ya yaklaşarak cevap verdiler. Bu cümleden olarak, "Misak-ı Milli'yi tanıdıkları takdirde, İtilaf Devletleri ile de işbirliğine hazır olduklarını" söyleyen Mustafa Kemal Paşa'nın²⁷¹ direktifleriyle, 20 Ekim 1921'de, Türk Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fransız meslektaş Franklin Boullion'un, hükümetleri adına imza atarak onay verdikleri Ankara Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, Ankara ile Fransa'nın gittikçe artan yakınlıklarını resmileştirdi.²⁷²

Fransız hükümetinin, Bolşevik tehlikesine karşı Anadolu'nun desteklenmesini inandığı için onay verdiği Ankara Antlaşması sonrası Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşları, artan özgüvenlerine dayanarak, daha bağımsız yaklaşımlar içine girdiler.²⁷³ Bu bağlamda, İtilaf Devletleri temsilcilerinin, Türk direnişi konusunu

²⁶⁹ Onar, Cilt II, Belge No 1097; Orbay, Cilt II, s. 83.

²⁷⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya No: 28-182, Fon Kodu: 930.1, Yer No: 3.40.1., Tarih: 30.11.1921; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Azerbaycan Milli Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler, Yer No: 3-24-1, Fon Kodu: 930-1-0-0, 10 Ekim 1921; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 104, s. 254; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 9, 16 Mart 1338, s. 257-261; *Düstur*, III. Tertip, Cilt III, s. 24 v.d.; 39 *Hakimiyet-i Milliye*, No: 334, 26 Teşrin-i Evvel 1921; *Vakit*, No: 1388, 21 Teşrin-i Evvel 1337, *Açaksöz*, No: 311, 17 Teşrin-i Evvel 1337; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 280, 296-299; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 337-338; Özalp, Cilt I, s. 222; Kuran, s. 685; *Kurtuluş Savaşımız*, s. 136-137; Soysal, s. 39-47. İlgili referanslardan da anlaşılacağı üzere, Kars Antlaşması imzalandığında, Türk toprakları ile Azerbaycan, Nahcivan yoluyla komşuydular.

²⁷¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 139.

²⁷² Kayıtlara, "Ankara İtilafnamesi" olarak geçen bu ikili antlaşma hakkında bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 10; *Düstur*, III. Tertip, Cilt II, s. 152-171; *Nutuk*, Cilt II, s. 828-834; *Tengirşenk*, 251-253; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 343-345; Özalp, Cilt I, s. 223; Kuran, s. 689.

²⁷³ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt II, Belge No 198. *Nutuk*, Cilt II, s. 834.

görüşmek üzere Paris'te toplanma kararı almaları ve Yunan Başbakanı Gunaris'in katılımcı devletlerin başkentlerini ziyaret edecek olması, Ankara tarafından dikkatle değerlendirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Mücadele hareketinin ilk günlerinden beri üzerinde dikkatle durduğu Misak-ı Milli'nin tahakkuku²⁷⁴ için duruma müdahale etmeye karar veren Ankara, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey başkanlığında dört kişiden oluşan bir diplomatik heyeti, Londra ve Paris'te diplomatik temaslarda bulunmak üzere, 1922 Şubatında İstanbul üzerinden²⁷⁵ yurt dışına gönderdi;²⁷⁶ Dahiliye Vekili Fethi Bey başkanlığındaki başka bir diplomatik heyeti de aynı yılın Ağustos ayında Moskova'nın tepkisini çekmemek için, çalışma takvimini gizli tutarak Roma-Paris üzerinden Londra'ya gönderdi.²⁷⁷ Yusuf Kemal Bey'in Mart ayında yoğunlaşan görüşmeleri sonucunda olumlu bir netice ortaya çıkmadı.²⁷⁸ Ancak, Fransa'daki temaslar sonunda, hatırı sayılır miktarda harp malzemesi temin edildi ve büyük Türk taarruzu başlamadan önce Anadolu'ya ulaştırıldı.²⁷⁹

Süreç bu şekilde evrilirken, 31 Martta İstanbul Hükümeti'yle antlaşma imzalararak Anadolu'daki askerleri çeken İtalya dikkat çekmekteydi.²⁸⁰ İtalyan basını, Türk tezine destek verirken,²⁸¹ Fransız basını, Anadolu Ajansı mahreçli haberlere öncelik tanımaktaydı.²⁸² Times başta olmak üzere İngiliz basın organlarının ise tarafsız konumu belirgindi.²⁸³

Yunan basınının sürecin bu evresindeki konumu doğal olarak çok daha fark-

²⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 3, 6 Mart 1338, s. 7; *Vakit*, No: 1479, 23 Kanun-ı Sani 1338.

²⁷⁵ Yusuf Kemal Bey'e, İstanbul'da, Sultan Vahdeddin ile de görüşme vazifesi verilmiş, bu husus, bizzat Mustafa Kemal Paşa, tarafından, görevi tepkiyle karşılayan milletvekillerine ifade edilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 3, 6 Mart 1338, s. 72; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 369.

²⁷⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 424, 6 Şubat 1922; Tengirşenk, 254-255; Özalp, Cilt I, s. 227-228.

²⁷⁷ Fethi Bey'in görevi ve Londra temasları hakkında kamuoyunun ilk kez haberdar edilmesi için bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 570, 31 Temmuz 1922. Ayrıca bkz. Okyar, s. 300-301.

²⁷⁸ Tengirşenk, s. 261; *Nutuk*, Cilt II, s. 862-870; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 156; Kuran, s. 688-689.

²⁷⁹ Şimşir, *English Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 9, s. 31; Tefvik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Cilt I, Ankara 1955, s. 428.

²⁸⁰ Okyar, s. 301.

²⁸¹ *Açıköz*, No: 251, 4 Ağustos 1337.

²⁸² *Açıköz*, No: 288, 19 Eylül 1337.

²⁸³ *Peşam-ı Sabah*, No: 1362-11792, 20 Eylül 1337.

lıydı. İngiliz desteğinden vazgeçemeyen Atina basını,²⁸⁴ bir yandan, mağlubiyetin bilincinde olan Yunan halkına²⁸⁵ moral vermeye çalışmakta,²⁸⁶ bir yandan da, bu mağlubiyetin sorumlusu olarak tarafsız kalmakla suçladığı İngiltere'yi göstermekteydi.²⁸⁷

Genel tablodaki bu önemli değişimde, Türk tarafının, askeri teçhizat bakımından toparlanmış olmasının da büyük payı vardı.²⁸⁸ Artık, şartlar yavaş yavaş değişmekte, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, esas mücadele Batılı büyük devletlerle Sovyet Rusya arasında yaşandığı için, hareket serbestisi bakımında daha avantajlı olan Türk tarafı safını değiştirmektedir.

Ankara Hükümeti'nin diplomatik alanda attığı bu adımlardan ve güçlendikçe kendisinden uzaklaşmasından endişe duyan Sovyet Rusya, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir nota vererek Ankara Antlaşması'nı protesto etti.²⁸⁹ Bundan sonra, Sovyet tarafının, Anadolu'ya yaptığı yardımı durdurduğu görüldü.²⁹⁰ Bolşevikler, Anadolu üzerindeki inisiyatiflerini kaybetmemek için zikredilen teşebbüslerine ek olarak Atina Hükümeti'yle bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzaladılar.²⁹¹

Moskova Hükümeti'ni böyle bir yaklaşıma iten temel neden, kendisine yaklaştırdığı Anadolu hareketinin, karşıtı olan Müttefiklerle anlaşmasından duyduğu endişe idi; Moskova yönetimi, başından beri, İngiltere'nin başını çektiği bu gücün, Anadolu'da üslenerek kendisi tehdit eder konuma gelmesinden korkmaktaydı.

Nitekim Ankara Antlaşması'nın hemen sonrasında yaşanan bu süreçte de bir öncekinde olduğu gibi taraflar çok yönlü bir dış politikaya duydukları ihtiyaç nedeniyle radikal biçimde ilişkilerini koparamadıkları için birbirleriyle dirsek temasını kaybetmek istemediler.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk-Sovyet dostluğunu vurgulama gereği duyduğu bu kritik dönemde,²⁹² Ali Fuat Paşa, Stalin ile görüşerek, amaçlarının, Fransa

²⁸⁴ *Açıksöz*, No:291, 22 Eylül 1337.

²⁸⁵ *Açıksöz*, No: 288, 19 Eylül 1337.

²⁸⁶ Agg.

²⁸⁷ *Açıksöz*, No: 303, 4 Ekim 1337.

²⁸⁸ Şimşir, *English Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 9, s. 31.

²⁸⁹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s. 187.

²⁹⁰ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 358.

²⁹¹ *A.g.e.*, s. 262, 263.

²⁹² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 94, 16 Teşrin-i Evvel 1337, s. 351-358.

ile antlaşmaya tepki gösteren İngiltere'nin²⁹³ ittifakını bozmak olduğunu vurguladı;²⁹⁴ Ankara'ya gelen ünlü Sovyet generali Frunze, adına düzenlenen resmi ziyafetin²⁹⁵ ardından TBMM'de ikili ilişkilere vurgu yapan bir konuşma yaptı²⁹⁶ ve 2 Ocak 1922'de, Ukrayna ile Ankara arasında, Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı.²⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa da, Milli Mücadele sona ermeden ikili münasebetleri radikal bir kopuştan muhafaza edebilmek ve böylece çok yönlü bir dış politika izleyebilmek için bir meclis konuşmasıyla benzeri hususlara temas etti;²⁹⁸ Sovyet Temsilcisi Natsarenus'un talebi üzerine kendisiyle görüşerek Moskova'nın endişelerini gidermeye çalıştı.²⁹⁹ Kaldı ki, antlaşma ile ilgili müzakere metinleri Frunze'ye iletilmiş,³⁰⁰ Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de, benzeri bir yaklaşımla metinleri Natsarenus ile paylaşmıştı.³⁰¹

Ankara'nın bu tavrı, yukarıda vurguladığımız şartlar nedeniyle bir süre daha devam edecek, ikili görüşmelerin özellikle Frunze üzerinden sağlandığı bu evrede,³⁰² 4 Ocak 1922 tarihi itibarıyla, Mustafa Kemal Paşa, Lenin'e iletilmek üzere Sovyet tezlerini onaylayan samimi bir mektup kaleme alacaktı.³⁰³ İngilizlerin de,

²⁹³ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 264, 28 Teşrin-i Sani 1921; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 267, 1 Kanun-ı Evvel 1921; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 272, 7 Kanun-ı Evvel 1921.

²⁹⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 348.

²⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, yemek esnasında, Ankara-Moskova ilişkilerinden övgü dolu ifadelerle bahsetmişti. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 389, 1 Kanun-ı Sani 1922; Frunze, s. 65-67.

²⁹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVI, İçtima: 48, 20 Aralık 1337, s. 163-166.

²⁹⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 4-45-13, Fon Kodu: 30-18-1-2, 22 Ocak 1922; *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt II, s. 9 v.d.; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No 65, s. 166; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 9; *Düstur*, III. Tertip, Cilt III, s. 14; Özalp, Cilt I, s. 222-223; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 181. Ahmed Bedevi Kuran, hatıratında, Moskova, Kars ve Ukrayna Antlaşmalarının baş aktörü olarak Paris'te doktora düzeyinde eğitim alan, hukuk, iktisat ve siyaset bilimi alanlarında kendisini yetiştirerek muhataplarını etkileyen Yusuf Kemal Bey'e işaret ediyor. Kuran, s. 661.

²⁹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 16-19.

²⁹⁹ Paşa, meclis kürsüsünde, bu görüşmeden ayrıntılı biçimde bahsetmiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: I), Cilt 2, İnikad: 94, 16 Ekim 1337, s. 335-358.

³⁰⁰ Frunze, anılarında bu gelişmeden bahsederken, Ankara Antlaşması'nın Sovyet tarafına zarar verecek bir madde içermediğini Moskova'ya bildirdiğini ifade ediyor. Frunze, s. 358 v.d..

³⁰¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 344.

³⁰² Şamsutdinov, s. 232

³⁰³ Mektubun tam metni hakkında bkz. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XII, s. 209 v.d.; mektubun özetel yaklaşımlarla sadeleştirilmiş metni için bkz. Onar, Cilt II, Belge No: 11126, s. 318-320.

dikkatle takip ettiği bu süreçte³⁰⁴, Moskova'nın atadığı Büyükelçi Aralov, Ankara'da coşkuyla karşılanacaktı.³⁰⁵ Sovyet tarafı da, yine aynı sebeplerle ve aynı yaklaşım tarzı ile, Çiçerin'in itirazlarını³⁰⁶ dikkate almadan, Ankara Hükümeti'nin çağrılmadığı³⁰⁷ Cenova Konferansı'nda (10 Nisan-19 Mayıs 1922) Türk tezlerini seslendirmek üzere Sosyalist Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı Neriman Nerimanov'u görevlendirecekti.³⁰⁸ Bu arada, Sovyet tarafının konferans devam ederken Batı bloğu yerine Almanya'ya yaklaşması ve iki ülke arasında 16 Nisan 1922 tarihinde Rapallo Antlaşması'nın imzalanması, Mustafa Kemal Paşa tarafından sevinçle karşılanacaktı.³⁰⁹

Ancak, söz konusu iyi niyet gösterilerine rağmen, Anadolu'nun İtilaf Devletleri'nin etki alanına girmesinden endişe ettiği için bir yandan Batı ile dirsek temasını korurken bir yandan da Ankara'ya külliyetli miktarda yardım gönderen Sovyet tarafı kurguladığı politikanın istemediği biçimde sonuçlandığına tanık olmuştu: En az Bolşevikler kadar realist olan ve 1922 Martında, Moskova'nın, Anadolu'da maden imtiyazı talebine muhatap olan Türk tarafı,³¹⁰ askeri alanda istediğini elde etmiş, müstakbel zafer görünür hale gelmişti. Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe eden İngiliz ve Fransız devlet adamları da, “bağımsızlık” olgusuna dayanan Türk tezine paralel bir yaklaşım içine girmeye başlamışlardı. Böylece, Ankara'nın sürecin başından beri beklediği konjonktür ortaya çıkmış, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Moskova'dan yaşamsal nitelikte her hangi bir beklentileri kalmamıştı.

³⁰⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 73, s. 189 v.d..

³⁰⁵ *İkdam*, No: 8941, 4 Şubat 1922 ; Aralov, s. 103 v.d.; Aralov, güven mektubunu, Mustafa Kemal Paşa'ya, 30 Ocak 1922'de arz etmiştir. *Hakimiyet-i Milliye*, No: 420, 1 Şubat 1922; *İkdam*, No: 8583, 2 Şubat 1922; Aralov, s. 74.

³⁰⁶ *Dokumenti Vneşney Politiki*, Cilt V, s. 63, 328.

³⁰⁷ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 96/Ek. 5, s. 238-240.

³⁰⁸ Yusuf Akoğlu Bağirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bilim Yayınları, İstanbul 1979, s. 211 v.d.. Aralov, Ankara'dan ayrıldıktan sonra da misyonunu devam ettirmiş, 7 Şubat 1922'de TBMM'ye bir mektup göndererek dostluk mesajları vermişti. *TBMM Zabıt Cidesi*, (Devre: 1), Cilt XVII, İçtima: 162, 10 Şubat 1338, s. 55-58. Mustafa Kemal Paşa, sürecin bu evresindeki bir meclis konuşmasında, Cenova konferansına çağrılmamalarına büyük tepki göstermişti. Bkz. *TBMM Zabıt Cidesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 13.

³⁰⁹ Aralov, s. 133.

³¹⁰ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 88, s. 219. Aynı dönemde ABD ile işbirliğini düşünen Türk tarafı, bu talebi cevapsız bırakmayı tercih etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Korhan, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2012-1, Sayı: 24, Bolu 2012, s. 95.

Samimi olamayan karşılıklı iyi niyet gösterilerini dahi zayıflatmaya başlayan bu olgunun ilk emaresi, Moskova'daki Ankara Hükümeti Temsilciliği'nin, Büyükelçi Ali Fuat Paşa'nın İngilizlerle kurduğu yakın temaslar gerekçe gösterilerek, 21 Nisan 1922'de basılması ile ortaya çıktı.³¹¹ Gelişme üzerine, Mustafa Kemal Paşa, yukarıda vurgusunu yaptığımız endişelerle, hem görevinden istifa eden Ali Fuat Paşa'ya³¹² hem de iki hükümet arasındaki ilişkilere sahip çıktı;³¹³ Rıza Nur'un başkanlığındaki bir heyeti de, teftiş için, Moskova'ya gönderdi.³¹⁴ Ancak, ikili ilişkiler artık daha farklı bir düzlemde yol aldığından bir sonraki haber beklendiği gibi Ankara'dan geldi ve 15 Ağustos 1922 tarihinde Ankara'da bulunan Sovyet Temsilcilik binası yakıldı. Aralov, olayın sorumlusu olarak, Ankara-Moskova yakınlaşmasına karşıtlığı ile bilinen,³¹⁵ Fransız temsilci Albay Mougin'in yakın dostu Rauf Bey'i,³¹⁶ Sovyet Elçiliği Birinci Sekreteri Anatoli Glebov ise bizzat Albay Mougin'i³¹⁷ işaret etti.³¹⁸ Mustafa Kemal Paşa ise resmi olmayan bir açıklamayla üzüntülerini bildirmekle yetindi.³¹⁹ Kriz, bir süre sonra, ancak, Rıza Nur'un ve Aralov'un gayretleri sayesinde yatıştırılabildi.³²⁰

Ankara-Moskova ilişkilerinde yaşanan değişimi gösteren emareler bunlarla sınırlı değildi. Bu tarihten çok önce, 1922 Ocak ayında Ankara'yı ziyaret eden Muhammed Nazarî başkanlığındaki bir Buhara heyeti, şehirde olağanüstü yoğun sevgi gösterileri ile karşılanmış, Mustafa Kemal Paşa, heyet üyelerini, “*Buhara'nın resmi temsilcileri*” olarak kabul etmişti;³²¹ 26 Temmuz 1922'de, Konya'da, Mustafa

³¹¹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 428-450 v.d.; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 236, 239.

³¹² Cebesoy, *a.g.e.*, s. 436, 450.

³¹³ *Vakit*, No: 1623, 18 Haziran 1338; *a.g.e.*, s. 452; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 1957, Cilt I, s. 12; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XIII, 2004, s. 91.

³¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 256-259.

³¹⁵ Mougin, bu dönemde, Fransa'nın Türk dostu olduğunu vurgulayan söylemiyle dikkat çekmekteydi. *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 511-888, 11 Haziran 1922; Aralov, s. 134; Grace Ellison, *An English Woman in Angora*, Londra 1935, s. 120. Ünlü Fransız oryantalist Claude Farrère de Mustafa Kemal Paşa ile koordineli biçimde benzer bir tavır sergilemekteydi. *İkdam*, No: 9074, 21 Haziran 1922; Okyar, s. 298; Yalman, Cilt II, s. 311-312.

³¹⁶ Aralov, s. 100, 126, 134.

³¹⁷ *Anadolu'da Yeni Gün*, No: 511-888, 11 Haziran 1922

³¹⁸ Anatoli Glebov, *Linîya Drujbi*, Moskova, Sovyetski Pistael, 1960, s. 75 v.d..

³¹⁹ Glebov, s. 79.

³²⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (Devre: 1), Cilt III, İnikad: 42, 12 Mayıs 1338, s. 359-360; Rıza Nur, Cilt III, s. 244-245.

³²¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XVIII, İçtima: 1, 1 Mart 1338, s. 10; Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 71, s. 185; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 396, 8 Kanun-ı Sani 1922 Özalp, Cilt I, s. 223.

Kemal Paşa ile görüşen İngiliz generali Townshend'in kendi inisiyatifiyle gerçekleştirdiği barışçı yaklaşımı ve bu bağlamdaki Anadolu gezisi, Türk makamlarınca coşkuyula karşılanmıştı.³²² Ankara'daki milletvekilleri, bu ve benzeri gelişmeler nedeniyle, ufukta belirmeye başlayan barış antlaşmasıyla Misak-ı Milli'nin tahakkuk edeceğine, kesin gözle bakıyorlardı.³²³

Ankara ve Moskova, bu şekilde zayıflayan işbirliği bağlarını uluslararası konjonktürün radikal bir değişikliğe uğramaması nedeniyle büsbütün koparamadıkları için Milli Mücadele sürecindeki son hamlelerini, Büyük Taarruz öncesinde gerçekleştirdiler. Bu bağlamda, Başkumandanlık yetkisi 20 Temmuz'da süresiz uzatılan Mustafa Kemal Paşa'nın da³²⁴ onayı ile, savaşın etkin biçimde yürütülmesine gözcülük etmek için bir Sovyet askeri heyeti Türk karargahında görevlendirildi.³²⁵

Konjonktürü tamamen değiştiren şüphesiz Büyük Taarruz (26 Ağustos-9 Eylül 1922) ile tahakkuk eden Türk Zaferi oldu.³²⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın "*Türk Milleti'ne*" seslenen bir bildiriyle zaferi kutlaması³²⁷ ve sömürge halindeki İslam beldelelerinde yaşanan sevinç, bu bağlamda oldukça etkili oldu.³²⁸ Savaş, 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi ile sona erecekti.³²⁹

Paşa, heyet üyelerinin hediye olarak getirdikleri, Kur'an-ı Kerim ile, Türk Kılıcını alırken, "*bu kılıcın, güzel İzmir'imize girecek ilk Türk kumandanına verileceğini...*" ifade etmişti. *İleri*, No: 1415, 10 Kanun-ı Sani, 1338.

³²² Onar, Cilt II, Belge No: 1178, s. 355-356 v.d.; *Hakimiyet-i Milliye*, No: 567, 26 Temmuz 1922; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 43; Özalp, Cilt I, s. 186; Aralov, s. 135.

³²³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XX, İçtima: 46, 3 Haziran 1338, s. 116 v.d..

³²⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 563, 21 Temmuz 1922; Okyar, s. 306; Kuran, s. 692.

³²⁵ Sonyel, Cilt II, s. 196'dan naklen Foreign Office, /7947/E 7076, E 7554.

³²⁶ Onar, Cilt II, Belge No: 1216, s. 373-374; *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XXIII, İçtima: 112, 4 Ekim 1338, s. 10; *Nutuk*, Cilt II, s. 898-902; Karabekir, *İstiklal Harbimiz'in Esasları*, s. 328-333; Özalp, Cilt I, s. 233-236; Orbay, Cilt II, s. 81-82; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, s. 263-268; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 228-243; *Fethi Okyar'ın Anıları*, s. 28; Yalman, Cilt II, s. 327-329; Velidedeoğlu, s. 203-208; Kuran, s. 655, 689-694.

³²⁷ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 611, 13 Eylül 1922.

³²⁸ Agg, No: 740, 11 Şubat 1922. Bu durum sömürgelerinde milyonlarca Müslümanın bulunduğu İngiltere'yi fevkalade endişelendirmişti. Örnek olması açısından bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e "1921-1922"*, II. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 1989, s. 368.

³²⁹ Mütareke metni için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: I), Cilt XXIII, İçtima: 117, 11 Teşrin-i Evvel 1338, s. 349-354. Mütareke müzakereleri hakkında bkz. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 83-101; Ali Türk geldi, s. 158-180. Ayrıca bkz. *Nutuk*, Cilt II, s. 904-908; Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk ile Beraber*, Cilt II, s. 581; Okyar, s. 325; Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 189-190; Kuran, s. 689.

C. Ana Hatları İle Milli Mücadele Sonrasında İkili İlişkiler

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'dan randevu talep eden fakat yalnızca müsteşarını görebilen Fethi Bey, amacına, ancak Türk Zaferi'nden sonra ulaşabildi. Curzon, Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekilini, ancak bu zaferden sonra muhatap kabul ederken, Yunan kayıplarının artmaması için bir an önce mütareke talebinde bulundu; Fransa'nın da aynı fikirde olduğunu özellikle vurguladı.³³⁰ İngiliz mevkidaşının bu yönünü bilen İtalyan Dışişleri Bakanı Schanzer, Roma'da kendisiyle görüşen Fethi Bey'i, Fransızlar konusunda uyarırken, Curzon'a güvenemeyeceğini özellikle ifade etmişti.³³¹

Aynı süreçte, Türk tarafını ilk tebrik eden Aralov oldu.³³² Ankara'ya gelen eski Sovyet temsilcisi Mdivani, 30 Ekim 1922'de Mustafa Kemal Paşa ile mütevazı bir görüşme gerçekleştirdi.³³³ 1922 seçimleri esnasında kendisinden destek talebinde bulunan Tokat Milletvekili Nazım Bey'in (Resmor) bu talebini Lenin'in talimatı uyarınca bizzat Mustafa Kemal Paşa ile paylaşan Büyükelçi Aralov'un³³⁴ tavır söz konusu gerçeğin en belirgin delillerinden bir diğeri oldu.³³⁵

Fakat, bu gelişmelerden de anlaşılacağı gibi, inisiyatif artık Ankara Hükümeti'ne geçmiş ve bir tarafta Batı bloğunun yer aldığı üç özneli politik yapı, stratejisini başarıyla kurgulayan Mustafa Kemal Paşa faktörü sayesinde farklı bir kimlik kazanmıştı. Ankara'nın, dış politik tercihlerini Batı eksenli olarak kurgulaması ihtimali, Sovyet makamlarını endişeye sevk etmekteydi.³³⁶ İngilizlerin Boğazlar üzerindeki emelleri de canlılığını korumaktaydı.³³⁷

Böylece tarih, bir kez daha tekerrür ediyor, oldukça kısa bir zaman periyodu içinde yaşanan stratejik işbirliği yerini, Batıyı önceleyen ancak çok yönlü karaktere sahip bir politika takip edecek olan Ankara'ya bırakıyordu.³³⁸

³³⁰ Okyar, s. 306, 311-312.

³³¹ Okyar, s. 302.

³³² Semen Aralov, *Rus Büyükelçisi'nin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye* (Edit.: Erol Cihangir), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, s. 200; Orbay, Cilt II, s. 93.

³³³ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt XIII, s. 23.

³³⁴ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 98, s. 241-246; Yevgeni Yevgenyevič Lansere, *Ankara İlahi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 65.

³³⁵ Aralov, s. 38, 328 v.d..

³³⁶ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, Belge No: 49, s. 142-143.

³³⁷ Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e*, s. 376.

³³⁸ Orbay, Cilt II, s. 83.

Nitekim Lozan Barış Konferansı için diplomatik görüşmeler gerçekleştirilirken Sovyet Rusya gerek İngiltere ve Fransa ve gerekse Türkiye nezdinde birçok kez girişimde bulundu. Sonuçta, yalnızca Boğazlar'la ilgili görüşmelere katılma hakkı elde eden olan Sovyet tarafı, yalnızca İngiltere ve Fransa tarafından değil, kısa süre önce işbirliği içine girdiği Türk tarafından da desteklenmedi.³³⁹ Ankara, Moskova'nın, Boğazlar'ın, Türkiye dışında kalan ülkelerin askeri geçişlerine kapalı olması yönündeki tezi karşısında dahi aynı tutumu takındı.³⁴⁰ Batıya yaklaşmak için ortaya koyulan bu Türk tasarrufunu, Ankara'daki Sovyet Ticaret Temsilciliği'nin kapatılma talebi ve Batum'a gidecek Türk vatandaşlarına uygulanacak vize kısıtlaması takip etti,³⁴¹ Türk-Sovyet ilişkileri, bundan sonra, Rauf Bey-Aralov, Ahmet Muhtar Bey-Kalinin görüşmeleri gibi göstermelik diplomatik temaslardan ibaret hale geldi.³⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın, 17 Şubat 1923'de İzmir'de düzenlenen I. Türkiye İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında, Batılı ekonomik sistemi öncelemesiyle, bu gerçek, yüksek sesle dile getirildi.³⁴³ 1 Eylül 1923'te ise Yeni Hayat, Rençber, Başkurt ve Komünist başta olmak üzere Rusya'da basılarak Anadolu'ya sokulan, bütün komünist gazete, belge ve risaleler yasaklı yayım kapsamına alındı.³⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Milli Mücadele'nin sona ermesiyle birlikte geliştirdikleri bu yaklaşım tarzı, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kurulan "Yeni Türkiye"³⁴⁵ döneminin ilk evresinde biraz daha "Batı" yanlısı bir çizgiye oturdu.³⁴⁶ 1923 yılı Nisan ayında, komünist hücreler arasında adli işlem yapmakta dahi bir sakınca görülmedi.³⁴⁷ Ancak, Ankara, Batılı müttefiklerinden beklediğini bulamadığı yıllarda, özellikle Musul Problemi nedeniyle başat aktör konumundaki

³³⁹ Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, s. 486-487, 490, 492, 538.

³⁴⁰ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, IV. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 79.

³⁴¹ Yerasimos, s. 491-492.

³⁴² *Age.*, s. 505.

³⁴³ Atatürk'ün açış konuşması ve kongrenin genel çizgisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 120 s..

³⁴⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Sayı: 2710, Dosya: 86-20, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.30.11.

³⁴⁵ Mazhar Müfit Kansu, "Cumhuriyetin İlanı", *Sümerbank Endüstri ve Kültür Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1972, s. 26-29.

³⁴⁶ Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt IV, Belge No: 244, s. 514-516; Orbay, Cilt II, s. 83.

³⁴⁷ Bu bağlamda, Türkiye Komünist Partisi'nin legal uzantısı konumundaki Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na bağlı 21 kişi hakkında kanuni işlem yapılmış, bu kişiler daha sonra serbest bırakılmışlardır. Tevetoğlu, s. 93.

İngiltere ile ters düştüğü dönemde, Sovyet Rusya'ya yaklaşmaya çalıştı. 27 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Sefain Antlaşması³⁴⁸ ve 12 Mart 1930 tarihinde tasdik edilen alt yönetmeliği,³⁴⁹ bu süreci perçinlerken, Sovyet Rusya, Türk dış ticaretinin en güçlü ortağı olarak temayüz etti.³⁵⁰ Ancak iki başkent in bu dönemdeki yakınlaşması yine konjonktürel olmaktan öteye gitmedi.

1930'lu yılların sonunda, ana hatları ile belirtmeye çalıştığımız Batı merkezli çok yönlü Türk dış politikası, bu karakterini muhafaza etmekle birlikte, çok daha "Batılı" bir yörüngeye oturdu. Bu bağlamda, Türkiye Sovyetlerin talebi üzerine 9 Şubat 1934 tarihinde imzalanan Balkan Antantı metnine bir teminat mektubu ekleyerek Moskova karşıtı bir eyleme katılmayacağını resmen beyan etti,³⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'nın, "Türkiye'de hiçbir zaman Bolşeviklik olmayacaktır."³⁵² "Bolşevizm, hürriyet ve saadet getirmez."³⁵³ gibi beyanları gündemde iken, 20 Temmuz 1936 yılında imzalanan Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi'nin müzakereleri esnasında birbirlerine karşı seslerini yükselten Türk ve Sovyet Temsilcileri ise,³⁵⁴ belki de, uzun yıllar sürecek olan yeni dönemin ilk habercisi oldular.

Sürecin bu evresine ana hatları ile yaklaşıldığında, sonuçta, dikkat çekici bir tablo ortaya çıkmaktaydı: Sakarya Savaşı'nın Türk askeri gücünün zaferi ile sonuçlanması, Milli Mücadele'nin ilk evresinde başlayan Ankara-Moskova işbirliğini, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının istediği yörüngeye oturtmaktaydı.

Sovyet tarafı, sözünü ettiğimiz evrede, politikasını iki önemli dinamiği dikkate alarak belirlemişti. Bu bağlamda, Ankara'nın Batılı başkentlerle olumlu diyalog içine girmeye başlaması Moskova'nın ciddi tepkilerine, hatta, Enver Paşa'yı kullanarak Anadolu'yu tehdit etmesine bile neden olmuştu. II. İnönü Savaşı sonrasında inisiyatif kazanan ve Fransa ile anlaşma yoluna giden Türk tarafı, genel olarak, böyle bir fotoğrafla karşılaşmıştı. Hemen akabinde yaşanan Kütahya-Eskişehir

³⁴⁸ Antlaşmanın TBMM tarafından tasdiki hakkında bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 23-1912, Fon Kodu: 30-18-1-1, M-27 Mart 1927.

³⁴⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 9-12-1, Fon Kodu: 30-18-1-2, M-M-12 Mart 1930.

³⁵⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 14-61-4, Fon Kodu: 30-18-1-2, M-M-3 Eylül 1930 1930.

³⁵¹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 525.

³⁵² 21 Nisan 1935 tarihli bu açıklama hakkında bkz. *Aynı Tarihi*, Sayı: XIX, s. Ankara 1935, s. 260-262.

³⁵³ 21 Haziran 1935 tarihli bu açıklama hakkında bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 139.

³⁵⁴ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I, Belge No: 105, s. 185.

Savaşları ve bu savaşların sonunda yaşadıkları mağlubiyet, Ankara'yı Moskova karşısında, yine bu nedenle, daha güç bir konuma getirmişti.

Bununla birlikte, Sovyet tarafı, öncelikle, Türk tarafının askeri başarısını hesaba kadar kendisini konumlandırmıştı ki, Moskova'nın Sakarya Savaşı'ndan sonra Batı ile diyaloglarını daha da geliştiren Ankara karşısında daha uzlaşmacı bir politika takip etmesi bu realitenin en belirgin göstergesiydi. Sovyet tarafının, söz verdiği yardımı, ancak bu zaferinden sonra Anadolu'ya göndermeye başlaması ve Doğu Anadolu'daki Türk hakimiyetini pekiştiren Kars Antlaşması'na öncülük etmesi bu açıdan anlamlıydı. Gelinen son nokta, Milli Mücadele ile başlayan ve Mustafa Kemal Paşa ile Lenin tarafından şekillendiren dış politika satrancının, Ankara'nın istediği biçimde sonuçlandığını gösteriyordu. Milli Mücadele sonrasında kurulan ve Batı öncelikli olmakla birlikte çok yönlü bir karakter arz eden Türk dış politikası, bu gerçeğin en belirgin kanıtı olacaktı...

Sonuç

Geo-Stratejik nitelikleri ile ön plana çıkan Anadolu coğrafyası, özellikle XIX. Yüzyıl'dan itibaren, sanayileşmiş Batılı devletlerin ve Rusya'nın hedefi olmuştur. Osmanlı devlet adamları, bu ikili kumpas karşısında, bir tarafın garantörlüğüne dayanarak diğerinin tehdidinden kurtulma esasına dayanan ve bu bağlamda, kimi zaman önemli tavizleri de içeren bir denge politikası izlemişlerdir. Hünkar İskelesi, Paris, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Londra Boğazlar Sözleşmesi ile birlikte, bu zorunlu denge politikasının diplomatik sonuçları olarak ortaya çıkmışlardır. Kimi zaman Rusya'nın, kimi zaman da Batı'nın ön plana çıktığı bu süreç, İttihat ve Terakki idaresinin, her iki kutbu da karşına aldığı I. Dünya Savaşı'na kadar sürmüş, savaşın sona ermesiyle birlikte İtilaf Devletleri'nin emperyalist politikalarıyla karşılaşan Anadolu direnişi, geçmişten devraldığı politikayı devam ettirerek, Rusya'ya dayanmak suretiyle, Batı emperyalizminden kurtulmaya çalışmıştır.

Bu bağlamda ilk dikkat çeken noktalardan biri, Anadolu'nun, en az Batı kadar yayılmacı emellerine muhatap olduğu Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmasıdır. Rusya'nın, Batı ile ihtilaf halinde olması ve her iki odağın da kendi üzerlerinde emperyal planlar yapan Batı ile muhatap olmaları, aralarında bir işbirliğinin doğmasına neden olmuştur.

Tarihin bu yeni döneminde, kamu otoritesini ön plana çıkaran yeni bir ideolojiyle gücünü ispatlamaya çalışan Sovyet Rusya, özellikle, Anadolu'yu da içine alan çok yönlü tehditlerine maruz kaldığı İngiltere'ye karşı Anadolu'nun safında

yer almayı kendi menfaatleri açısından gerekli görmüştür. Bu bağlamda, Moskova'nın, milyonlarca Müslümanın yaşadığı İngiliz sömürgelerini, Londra'ya karşı harekete geçirmeye çalıştığı ve kendi coğrafyasında yaşayan Müslüman halklara dost gözükmeğe çalıştığı da söylenebilir. Süreç devam ederken kurdukları Halas-ı İslam Cemiyeti ile Güney Doğu Asya'ya yönelmeleri ve Enver Paşa'nın Türk-İslam coğrafyasındaki itibarını dikkate almaları, Sovyetlerin sözünü ettiğimiz politikaları ile birlikte mütalaa edilmelidir.

Moskova, bu dönemde, Mustafa Kemal Paşa ve ekibinin komünizmi benimsemediklerini, hatta karşı olduklarını bilmekteydi. Enver Paşa'nın üzerinde ısrarla durmalarının bir nedeni de buydu. Ankara'nın başarısız olması durumunda yedekte beklettikleri Enver Paşa ile kendileriyle organik bağ kuran Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya geçerek inisiyatifi devralabilecekleri, Sovyetler için, göz ardı edilemez bir ihtimaldi. Mustafa Kemal Paşa ile uzun yıllar rekabet etmeye çalışan Enver gibi, Mustafa Suphi de bu noktada oldukça istekliydiler.

Bu şartlar altında başlayan işbirliği sürecinde, ilk adımı, Moskova atmıştır. Türk direnişi, bu dönemde, henüz, olgun bir tüzel kişiliğe sahip değildir. Ancak, teklif, yukarıda dikkat çektiğimiz sebepler çerçevesinde, sadece Ankara'ya değil, Berlin'de bulunan Talat Paşa vasıtasıyla Enver Paşa ve arkadaşlarına da iletilmiştir. Sovyetler, eski ittihatçıları bu şekilde denkleme dahil ederlerken, direniş hareketine içerden destek veren İstanbul merkezli Karakol Cemiyeti'ni de unutmamışlar, Anadolu hareketi ile ise Havza'da ve Balıkesir-Alaşehir Kongreleri sırasında temas kurmuşlardır. En mübrem ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak kadar zor günler yaşayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için bu teklif adeta "yeniden hayata dönüş" anlamına gelmiştir.

Şartların zorlaması ile şekillenen ikili işbirliğinin kurulum aşamasını geçirdiği bu kritik dönemde, Sovyetlerin, güvenmedikleri Mustafa Kemal Paşa'ya değil, İttihat ve Terakki içindeki lider pozisyonu ile devlet yönetiminde etkin olan Enver Paşa'ya öncelik verdikleri tarihi bir realitedir. Mustafa Kemal Paşa ise sürecin henüz ilk evresinin yaşandığı bu dönemin başından itibaren inisiyatifi elinde tutabilmek için elinden gelen gayreti göstermeye başlamış, eski ittihatçıların Anadolu üzerinde yönlendirici olmalarını reddeden bir politika geliştirmiştir.

Bu noktada, Paşa'nın, yakın arkadaşlarıyla, özellikle Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarla istişareye önem verdiğini, politikalarını buna göre belirlediğini ve Sovyet tarafının Misak-ı Milli üzerindeki olumlu yaklaşımlarının üç lideri derinden etkilediğini görmekteyiz.

Türk tarafının Milli Mücadele planı bu şekilde şekillenmiştir. Bu plan, nihai hedef olarak Misak-ı Milli'yi, "her bakımdan özgür ve kendi bölgesindeki tüm Türkleri çatısı altında toplayan bağımsız bir Türkiye" olgusunu idealize etmiş ve Batı eksenli, çok yönlü bir dış politikayı esas almıştır. Bu maksatla, Batılı başkentlerin Türkiye üzerindeki emperyalist emellerinin Sovyet kozu kullanılarak, Türk tezi doğrultusunda evrilmesini öngörölmüş; Batı karşıtı bir devletin verdiği destekle elde edilen askeri ve siyasi prestijle bu hedefe ulaşılınca iki kutup arasında özgürce işleyebilen bir dış politik paradigma idealize edilmiştir.

Plan, Türk tarafının, Rusya'yı, sadece geçici bir ortak olarak gördüğünü, empreyal politikalarına muhatap olduğu Batı ile Rusya arasında, tercihini, "Batı" yönünde kullandığını açıkça ortaya koymaktadır. Bunu, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan ve yıkıcı sonuçlarıyla devleti derinden sarsan Osmanlı-Rus savaşlarının zihinlerde bıraktığı dramatik izlerle izah etmek mümkündür. Yakın dönem Türk tarihinin genel çizgisi de bu istikamettedir

Mustafa Kemal Paşa, karşılıklı çıkar ilişkisine dayanan ikili ilişkiler bağlamında, ilk olarak, Ankara ile Moskova arasında sağlıklı bir iletişim tesis etmek istemiş ve dönemin şartlarına uygun olarak, bu iş için, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'yı görevlendirmiştir. Halil Paşa, aldığı vazifeyi hakkıyla ifa etmiş, hatta daha da ileri giderek, külliyetli miktarda Sovyet yardımının Anadolu'ya iletilmesini sağlamıştır.

İtihatçılara karşı olan ve onları bir tehdit olarak algılayan Mustafa Kemal Paşa, bu noktada, iyi bir stratejist olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce, çatışmacı olmamış, amir pozisyonunu korumuş, şartlar elverdiği ölçüde olabildiğince etkin olmaya çalışmış, sonuçta kazançlı çıkan taraf da kendisi olmuştur. Daha ilginç, Paşa'nın hedefine, karşıt kabul ettiği bir argümanı kullanarak ulaşmış olmasıdır. Bu, onun temel hayat felsefesidir: Mevcut şartları dikkate alarak, hedefe olabildiğince yaklaşıma, şartlar değiştikçe yeni şartlara göre yeni politikalar geliştirme ve kullanılan eski argümanları saf dışına itme... Bu politika, kimine göre tutarlı ve erdemli olmayabilir, ancak, realist ve pragmatisttir; muhatapların konumu dikkate alındığında etik açıdan da bir problem oluşturmaz, hele bir milletin bağımsızlığı söz konusu ise...

Mustafa Kemal Paşa, çıktığı yolda, "Bağımsız Türkiye" olgusu temel prensip kabul etmiştir. Şartlara göre hareket etmek zorunda olduğunun bilinci içinde olmuş, hedefine yürürken, gerektiğinde, taviz vermekten de çekinmemiştir. Ancak, Türk Milli Bağımsızlığı söz konusu olduğunda her türlü riski alırken, samimi değil,

“politik” davranmış, verdiği göstermelik tavizlerle karşılarına aldatıcı mesajlar verirken, kendi yolunu daha da açmıştır. Aksi halde, kurduğu stratejinin bir anlam ifade edemeyeceğini herkesten çok kendisi bilmektedir.

Milli Mücadele döneminde Ankara ile Moskova arasındaki stratejik işbirliği bu şartlar altında kurulmuş, muhatabına yaklaşmak için ilk tavizi vermek, Sovyet tarafına göre çok daha zor durumda olan ve bir varoluş savaşı veren Türk tarafına düşmüştür.

Bu bağlamda, Ankara'nın bazı sol faaliyetlere göz yumduğunu görmekteyiz. Muhafazakar kesimin, Sovyet politikasına yönelik muhtemel tepkilerine karşı, komünizmi, yerel dini anlayışa aykırı bir ideoloji değilmiş gibi göstermek için kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti, bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ancak, Mustafa Kemal Paşa, bu kritik dönemde de inisiyatifi elde tutmuş, güdümlü veya bağımsız, tüm sol örgütlenmelerin Ankara'nın kontrolü altında bulunmasına özellikle dikkat etmiştir.

Sürecin ilk evrelerinin yaşandığı bu dönemde, Ankara ile Moskova arasında, jeo-stratejik açıdan en önemli coğrafya, şüphesiz, Kafkasya'dır. Taraflar, birbirlerine karşı daha avantajlı bir pozisyon elde edebilmek için, bölgeye, büyük önem atfetmişler, ikili işbirliğinin yürümesi bile tarafların bu coğrafyadaki konumuna bağlı olarak şekillenmiştir.

Türk tarafının bölgeye yaklaşımı, sadece, Sovyet desteğini sağlamaya yönelik olurken çok daha elverişli konumdaki Sovyet tarafı, Kafkasya'nın Bolşevik olmasını, öncelikleri arasına almıştır. İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki yönetimler üzerinden kurdukları Kafkas Seddi'nin Ankara-Moskova hattına zarar vereceğini düşünen taraflar, bu seddin kaldırılması noktasında, bu sebeple, mutabakata varmışlar, Sovyet yardımına odaklanan Ankara, Moskova'nın bölgedeki emperyal emellerini, yine bu nedenle, onaylamıştır. Her ne kadar tarihi referanslarda pek de üstünde durulmasa da, etnik ve dini bağlarla Anadolu'nun bir parçası olarak kabul edilebilen Azerbaycan'ın Bolşevizm'e terki, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından, bağımsızlık yolunda verilen en ciddi taviz olacak, Menşeviklerin yönetimindeki Gürcistan ve İtilaf Devletleri ile birlikte hareket eden Azerbaycan, bu şekilde, Sovyetlerin etki alanına girecektir.

Bu şartlar altında temelleri atılan ikili iş birliğinin resmen kurulmasını öngören ilk üst düzey talep, doğal olarak, varoluş savaşı veren Mustafa Kemal Paşa'dan ve tam bu sırada gelmiştir. Paşa, TBMM'nin kurulmasından yalnızca üç gün sonra kaleme aldığı bir mektubu Sovyet Devrimi'nin lideri Lenin'e göndermiş, askeri ve

maddi açıdan geniş ölçüde destek talep ederken, anlamlı biçimde, Kafkasya üzerindeki emperyal Sovyet politikasını onaylayan bir yaklaşım içine girmiştir.

Sovyet tarafı, yaklaşık bir yıl önce başlayan bu yaklaşma sürecinde, Anadolu üzerindeki, yayılmacı emellerine son vermiş veya en azından dondurmuş mudur ?

Kesinlikle Hayır !

Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna, Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından Lenin adına olumlu cevap verilirken, Sovyetler, 1917 yılından beri devam ettirdikleri kadim Rus politikası çerçevesinde, Anadolu direnişini, Bolşevik Devrimi'nin bir uzantısı olarak göstermeye çalışıyorlardı. Tarafların kültürel kodlarından kaynaklanan temel yaklaşım farkları, zaten, bütün berraklığı ile ortadaydı. İkili işbirliğini düşünerek birbirlerine hoş gelebilecek bir takım görüntüler sergileseler de pek de inandırıcı olamıyorlardı. Bu realite, içinde bulunduğu zor şartlar dolayısıyla muhatabına sempatik görünme ihtiyacını daha fazla hisseden Ankara söz konusu olduğunda daha da belirginleşiyordu.

Vurgulanması gereken diğer bir realite ise tarafların, İngiltere ile işbirliğine girmek için fırsat kollamaları ve bunun için her türlü tedbire başvuruyor olmalarıdır. Bu olgu sürecin tamamını etkilemiş ve yönlendirmiş, ikili ilişkilerin içtenlikten uzak olmasında en büyük pay sahibi olmuştur. Taraflar, birbirlerini her an İngiltere ile anlaşarak kendilerine darbe vurmaya hazır bir partner olarak değerlendirmişlerdir.

Kafkasya'nın stratejik önemi bu noktada da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, Ankara, Milli Mücadele boyunca, hiçbir zaman, kendisini güven içinde hissetmemiştir. "Düşmanımın düşmanı dostumdur" anlayışından hareket etmiş, ancak, düşmanlarının kendisine karşı birleşebileceği ihtimalini daima zihninde canlı tutmak zorunda kalmıştır.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları duydukları bu tedirginlik nedeniyle, sürecin bu evresinde, Türk birliklerinin Nahcivan'a kadar uzanan bölgeye hakim olmasını uygun görmüşler; Kazım Karabekir Paşa ve kurmay heyetinin cephedeki performansıyla gerçekleşen bu hareket sonunda, Kafkasya gibi kritik bir alanda ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir. Silahla edilen bu başarı, ileride daha belirgin biçimde görüleceği üzere, kendisini ispat etmiş bir Ankara'yı muhatap kabul eden Sovyet tarafını derinden etkilemiştir

Nitekim, Ankara ile Moskova arasındaki ilk diplomatik münasebetler, Türk

tarafının, başarısını, cephedeki performansı ile ispat ettiği bu hareketin hemen sonrasında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, ilki Bekir Sami Bey'in, ikincisi ise Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında iki Türk heyeti, Moskova'da, diplomatik temaslarda bulunmuşlar, inisiyatif, Sovyet Rusya'da olduğu için görüşmeler bu kadim Rus kentinde gerçekleşmiştir.

Birbirini takip eden müzakereler devam ederken, işbirliği ihtimali gittikçe kuvvetlendiği görülmektedir. Sovyet resmi makamlarının sürece desteği de düzenli olarak artmıştır. Rus Halk Komiserliği'nin bu bağlamda verdiği olumlu katkı, özellikle vurgulanmalıdır. Sovyet yardımına şiddetle ihtiyaç duyan Türk tarafı için, bu destek, çok anlamlı olmuş, müzakereler devam ederken sürekli olarak, arkadaşlarıyla bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa moral değerlere önem veren bir lider olarak onları diri tutmaya çalışmıştır

Bu bağlamda, özellikle, Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki Türk heyetinin, Ağustos-Ekim 1920 tarihindeki temasları dikkatimizi çekmektedir. Bu temaslara Enver Paşa da katılmış, Türk heyeti, bir taraftan, Enver Paşa'nın müdahaleci tutumuna muhatap olurken diğer taraftan, Sovyetlerin, "ittifak antlaşmasına en büyük engel" olarak öne sürdükleri, İngiliz-Rus ticaret antlaşması problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Toplantıda, Bitlis ve Van şehirlerinin Ermenistan'a verilmesini ön şart olarak ileri süren Stalin'e ve onunla birlikte hareket eden Çiçerin-Karahan ikilisinin engellemelerine rağmen, Lenin'in yapıcı yaklaşımlarıyla, bir antlaşma taslağı üzerinde mutabakata varılmış olması vurgulanmaya değer bir başarı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Moskova'nın, Ankara'nın İtilaf Devletleri'nin safına geçebileceği ihtimali karşısında duyduğu endişe, müzakerelerin bu ilk evresinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda, 20 Mayıs 1920 tarihinde imzalanan ve sadece 20 günlük bir zaman dilimini kapsayan Kilikya silah bırakışmasının bile muhtemel bir Türk-Fransız yakınlaşmasından çekinen Sovyet tarafını ciddi şekilde endişelendirdiği görülmektedir, Türk heyetinin, Ankara'nın talimatları doğrultusunda, Misak-ı Milli üzerinde ısrarcı olması ve düzenli olarak meclisi bilgilendirmesi ile Sovyet tarafını daha da germiş, Bolşevikler karşılarında hiç beklemedikleri kadar diri bir kadro olduğunu fark etmişlerdir.

Bekir Sami Bey'in başarıyla yönettiği bu ilk müzakere sürecinden sonra ikili ilişkilerde bir kesinti yaşandığı görülmektedir. Bolşevizm'in Doğu halkları arasındaki prestijini artırmak için düzenlenen Moskova güdümlü I. Bakü Doğu Halkla-

rı Kurultayı, bu sırada toplanmış, kurultayın kapandığı 10 Eylül 1920 tarihinde, benzer isimler altında iki komünist partisi kurulmuştur. Biri, eski itihatçılar tarafından, diğeri ise Mustafa Suphi tarafından kurulan bu iki parti de Sovyetlerin gözetim ve denetimi altında, “Bolşevik Anadolu” ideali etrafında teşkilatlanmaya başlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa, Sovyet yardımına duyduğu derin ihtiyaç nedeniyle, Anadolu’daki komünist örgütlenmeler karşısında, bu dönemde pasif bir tutum takınmak zorunda kalmış, Anadolu’ya müdahale etmek için tökezlemesini bekleyen Sovyet tarafının baskısı üzerinde hissetmiş, hareketin lideri olması hasebiyle bu pasif tutumu içlerine sindiremeyen milliyetçi milletvekillerini teskin etmek de yine Mustafa Kemal Paşa’ya düşmüştür.

Bu esnada, Ankara ile Moskova arasında resmî bir yakınlık mevcut değildir. Mustafa Kemal Paşa ve ekibinin, Batı Cephesi’ndeki akıbetleri henüz netleşmemiştir. Sovyet tarafı, bu şartlar altında, beklemeyi tercih etmekte, Türk talepleri konusunda radikal bir karar vermeden önce, daha berrak bir fotoğrafın ortaya çıkmasını beklemektedir. Süreç her ihtimale açıktır ve oldukça kaygandır; Anadolu’nun bağımsızlığı bile risk altındadır.

Oluşan bu konjonktürü değerlendiren, Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarıyla istişare ederek, Anadolu genelindeki bütün sol teşekkülleri kapatmış, Türk direniş hareketine ciddi katkı sağlamalarına rağmen, Halil ve Nuri Paşalar dahil bir çok eski itihatçının Ankara ile ilişkileri kesilmiştir. Bunların arasında, örgütün lider kadrosunda yer alan Enver, Talat ve Cemal Paşalar da vardır.

Daha öncede ifade edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, şartlara göre değişen ve şartlar elverdiği ölçüde olabildiğince etkin olmayı öngören esnek bir politika uygulamaktadır. Küçük tavizleri kabul edilebilir, hatta gerekli gören bu politika, Anadolu’nun bağımsızlığı söz konusu olduğunda başka bir alternatifte yer vermemektedir.

Mustafa Kemal Paşa, sürecin bu evresinde, tekrar vurgulamayı uygun gördüğümüz bu politikasını belirgin hale getiren bir tavır içine girerek, Ali Fuat Paşa’nın başkanlığındaki 40 kişilik bir Türk heyetini, ikili ilişkilerde bulunmak üzere Moskova’ya göndermiştir. Tarafları birbirine yaklaştıran şartlar, kendi içinde evrilmeye başlamış olsa bile, genel tabloda bir değişiklik olmamıştır. Türk heyeti, mevcut konjonktürü ve işbirliği ihtiyacını dikkate alarak ortamı yumuşatmakla görevlidir.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Kazım Karabekir Paşa’nın uzun zamandır ısrarla onay beklediği Doğu Taarruzuna, beklenmedik biçimde, Sovyet

tarafıyla tekrar masaya oturmaya çalıştıkları ve Sovyet yardımına en fazla ihtiyaç hissettikleri bu evrede imza atmışlardır. Bu bağlamda, Kazım Karabekir Paşa'nın başarılı sevk ve idaresi ile Ermenistan içlerine kadar ilerleyen Türk Kuvvetleri, bölgedeki Ermeni mezalimine son vermiştir. Harekat sonunda imzalanan Gümrü Antlaşması'yla, Türk tarafının, bir nebze de olsa, kendisini emniyette hissetmesi sağlanmış, Azerbaycan ve Gürcistan'daki Sovyet varlığına koşut olarak, Kafkasya'da bir Türk varlığından söz edilir olmuştur. Kafkas Taarruzunun, bu sonuçları nedeniyle, Milli Mücadele hareketinin en başarılı askeri manevralarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Tarihçilerin "taze bir fidan" metaforu ile özdeşleştirdikleri Ankara'nın, olağanüstü yokluklar içinde bulunduğu bir dönemde ve işbirliğine ihtiyaç duyduğu yegane devlete karşı böylesine iddialı bir tavır sergilemesi, bağımsızlığa verdiği önemi göstermiştir.

Ancak, her ne kadar Sovyet Rusya'ya karşı yapılmış olsa da, Ankara'nın, taarruzun başından sonuna kadar sürekli olarak Moskova'yı bilgilendirdiği gerçeği, burada karşımıza çıkmaktadır. Bu hususu yorumlarken, vurgulanması gereken ilk olgu, bu taarruzun temel amacının, ikili işbirliğini zayıflatmak değil güçlendirmek olduğu gerçeğidir. Sovyetlerin, Anadolu'yu hedef alan muhtemel bir taarruzu önlenirken, dolaylı olarak, işbirliği sürecinin devamı sağlamıştır. Bununla birlikte, Sovyetlerin, askeri alanda başarısını ispat etmiş bir Ankara karşısında aldıkları tavır da çok daha farklı olacaktır. Ankara, bu nedenle, harekat esnasında, Moskova'ya karşısına almamaya çalışmıştır; zahiren de olsa bir işbirliği görüntüsü altında hareketini gerçekleştirmiştir.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta da, her ne kadar ayrıntı olarak görülse de, Doğu Taarruzunun, Sevr Antlaşması'nın gölgesinde gerçekleşmiş olmasıdır. Kanaatimizce, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Batıya karşı Sovyet kozunu oynamakla yetinmiyorlar, yerine göre, Moskova'ya karşı Batı kozunu oynayarak, tarafları, birbirlerine duydukları korku üzerinden kendi politikalarına kanalize ediyorlardı. Çünkü, Sevr Antlaşması ile İtilaf Devletleri'nin konumu belirginleşmişti ve bu nedenle alternatifsiz kalan Sovyet Rusya'nın, Türk bağımsızlığını hedef alan bir manevrası ciddi bir ihtimal olarak belirginleşmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının doğru çizgide oldukları, çok geçmeden bir kez daha ortaya çıkmıştır: Sovyet tarafının onayı ile işbirliği sürecini resmileştirmekle görevli Yusuf Kemal Bey'in başkanlığındaki Türk heyeti, bu dönemde Moskova'ya gitmiş ve çalışmalarına başlamıştır. Eski durgunluğunu üzerinden atan Sovyet tarafının, antlaşmanın imzalanmasını beklemeden, Yusuf Kemal Bey'e, Anadolu'ya iletilmek üzere, bir milyon altın ruble verdiği anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, yeri geldikçe hatırlatmayı uygun bulduğumuz politik yaklaşımının bir örneğini bu evrede de ortaya koymuş ve Anadolu'nun bağımsızlığı yolunda, Azerbaycan'dan sonra Gürcistan'ın da Bolşevikleşmesine onay vermiştir. Bu bağlamda yegane maksadı, Sovyet desteğini arkasında hissedebilmektir. Ayrıca, Moskova nezdinde "Güvenilir Komşu" olarak algılanmak istemekte, son zamanlarda iyice yoğunlaşan üzerindeki şüphe bulutlarını dağıtmaya çalışmaktadır.

Moskova müzakerelerinin ikinci dönemini derinden etkileyen bu gelişmenin ardında Ankara Hükümeti'nin stratejik kabiliyetini görmek mümkündür. Ankara Hükümeti, Gürcistan manevrası ile, I. İnönü Savaşı'nın etkisiyle yumuşayan Paris Barış Konferansı Yüksek Heyeti'nin, Türk tezi karşısındaki olumlu tavrından kaynaklanan Sovyet endişelerini de gidermiştir. Sovyetler, Moskova görüşmeleriyle eş zamanlı olarak gerçekleşen Paris Barış Konferansı esnasında, heyet başkanı Bekir Sami Bey'in Batılı muhataplarıyla yaptığı resmi olmayan ikili antlaşmaları endişeyle takip etmişlerdi.

Ancak, karşılıklı sürecin doğası gereği, Türk tarafının bu tavrı da samimiyetten uzaktı; Yusuf Kemal Bey ve arkadaşları, Moskova'da, yoğun bir görüşme trafiği içerisinde, diplomasinin bütün inceliklerini ortaya koyarlarken, Ankara Hükümeti İtilaf Devletleri ile makul bir barış antlaşması üzerinde mutabakat kurmaya çalışıyordu. Erdemli olmasa bile siyasi açıdan son derece gerekli olan bu ikircikli politik anlayış, sürecin tamamını şekillendirmektedir ve sadece Ankara için değil, Moskova için de geçerliydi. Karşılıklı güvensizliğin egemen olduğu ikili işbirliğinin, birbirleriyle yüzyıllarca savaşan ve halen rakip olduklarının bilincinde olan iki kutbun mecburen bir araya gelmesiyle oluştuğu, her ana tersine dönme potansiyeline sahip olduğu ve tarafların konumuna göre değişebilen konjonktürel bir nitelik taşıdığı, sürecin bu ilk evrelerinde dahi açıkça ortadaydı. Taraflar, özellikle İngiltere ile bir işbirliği içine giremedikleri için bir yakınlaşma içine girmişlerdi. İkili işbirliğinin kurulum sürecinde Ankara'yı daima kendi etki alanı içinde görmek isteyen Sovyet dış politikası, bu zeminden besleniyordu.

İngiliz emperyalizmine karşı kurgulanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması, tam bu noktada devreye girdi ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikasına güç kazandırdı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Moskova görüşmeleri devam ederken, stratejik açıdan son derece önem taşıyan ikinci manevralarını, Kazım Karabekir Paşa'yı Batum üzerine göndererek ortaya koydular. Şehir, 11 Mart 1920'de, Ankara Hükümeti'nin kontrolüne girdi. Mustafa Kemal Paşa'nın göze-

tim ve denetimi altında hareket eden Yusuf Kemal Paşa ve ekibi de, sahip olduğu petrol dolayısıyla Sovyetler için hayati önem taşıyan Batum'u bir tavizmiş gibi antlaşma masasına sürerek, 18 Mart 1921'de, Türk tezi ile büyük ölçüde örtüşen Moskova Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasını sağladılar; İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması da aynı gün imzalandı. Moskova, sürecin başından beri itina ile takip ettiği politik tavrını bu aşamada ortaya koymuş, ön planda tuttuğu İngiltere üzerinde farklı bir imaj oluşturmamak için bir ittifak antlaşmasına değil, bir dostluk antlaşmasına imza atmayı uygun bulmuştu. Sovyet tarafı, aynen Ankara gibi, bir taraftan Batıyı diğer taraftan Türk tarafını kendi etki alanı dahilinde tutmaya çalışıyordu.

Sürecin genel karakteri, bu aşamada da kendisini göstermekteydi. Ankara, Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Batum'u da terk etmiş, Anadolu'nun bağımsızlığı yolunda gözden çıkardığı coğrafyaları bir taviz gibi sunarak hedefine bir adım daha ilerlemişti. 18 Mart 1920'de, sadece Sovyet tarafı değil, İttifak Devletleri karşısında ikili ilişkilerin resmiyete bürünmesini sağlayan Türk tarafı da istediğini almıştı.

Ankara ile Moskova arasındaki samimiyetten uzak, zoraki işbirliği, Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da devam etti. Kazım Karabekir Paşa, Batum merkezli silahlı bir tehdide karşı, şehri, cephaneliklerini havaya uçurduktan sonra Sovyet kuvvetlerine teslim etti; bu arada, iki taraf arasında, bazı silahlı çatışmalar da yaşandı. Sovyet tarafı ise Türk tarafının, Yunan askeri gücü karşısında nihai anlamda bit başarısına tanık olmadığı için, öngördüğü yardımı hemen gerçekleştirmedi; Türk tarafına büyük prestij kazandıran II. İnönü Savaşı'ndan sonra da oldukça ağır davrandı.

Sovyet tarafı, bu politikayı takip ederken pek de haksız sayılmazdı. Ankara'nın Bolşevizm'e karşı olduğu, bağımsızlığı temel hedef bildiği ve şiddetle ihtiyaç duyduğu Sovyet yardımını elde edebilmek için taviz veriyor görüldüğü, Moskova tarafından biliniyordu.

II. İnönü Savaşı ile birlikte, kısmen de olsa, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği yörengeye giren ve Rus-Batı rekabeti nedeniyle, Ankara'yı, hem Batıya, hem de Sovyet Rusya'ya yaklaştıran Türk dış politikası ilk ciddi açılımını yaşamıştır. Bu açılım, Milli Mücadele sonrasında takip edilecek dış politikanın ilk işaretlerini vermesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, zamana ve zemine göre esneklik arz eden, fakat, nihai hedefinden taviz vermeyen bu politikası bağlamında, öncelikle, Moskova'ya verilen tavizlerden bir kısmı geri alınarak daha önce Ankara ile ilişkileri kesilen eski ittihatçıların Anadolu'ya girişleri yasaklanmış, Halk Şuralar Fırkası ciddi biçimde pasifize edilmiş ve hatta daha da ileri gidilerek, 200 kilogram Sovyet altını Anadolu'ya getiren Sovyet Elçi Vekili Upmal sınır dışı edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, II. İnönü Savaşı'ndan sonra, manevra alanı ne kadar genişlediyse, o nispette ileri gitmiş, mevcut konjonktür genel olarak etkisini koruduğu için takip ettiği politikada radikal bir değişikliğe gitmemiştir.

Nitekim, 1921 yılı Temmuzunda yaşanan Kütahya-Eskişehir Savaşları, tarafların gerçek kimliğinin ortaya çıkmasında bir katalizör işlevi görmüştür. Türk tarafının askerî açıdan kendisini ispat ettiği Sakarya Savaşı'na kadar uzanan iki aylık dönemi etkileyen bu gelişmeden sonra, Enver Paşa ve Mustafa Suphi üzerindeki otoritesini kullanan Moskova, emperyalist yüzüyle Ankara'nın karşısına çıkmış, öngördüğü yardım için, Enver Paşa'ya bağlı birliklerin Anadolu'ya girmelerini şart koşmuştur. Bu talebin arkasında, Sovyetlerin "Bolşevik Anadolu" ideali vardır ve Ankara için son derece endişe vericidir.

Ankara Hükümeti'nin, yaşanan bu zor dönemi başarıyla atlatabilmek için uygulamaya koyduğu milli yardım kampanyası niteliğindeki Tekalif-i Milliye Emirleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın "tam yetkili Başkumandan" sıfatıyla Türk askerî gücünün başına geçmesi Türk tarafına Sakarya zaferini getirince, Türk Milli Mücadele planı tam anlamıyla işlevsel hale gelmiştir. Dramatik bir mağlubiyetten ve Türk tarafının Moskova'nın gerçek kimliği ile yüz yüze gelmesinden sadece iki ay sonra oluşan bu yeni konjonktürle, taraflar için yeni bir sayfa açılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'ye şekil veren Sovyet politikası, bu gelişmeyle birlikte Türk tarafının istediği biçimde işlemeye başlamıştır. Anadolu üzerindeki İngiliz emellerinin aracı durumundaki Yunan askerlerinin uğradığı bozgun, Türk Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşacağını göstermiştir.

İngiltere'nin emperyalist eğilimlerinden endişe eden Moskova da gelişmelerden memnundur. Her şeyden önce, Ankara'nın, Moskova için ifade ettiği önem daha da artmış, Anadolu üzerinde odaklanan İngiliz politikası ciddi zarar görmüştür. Ancak, Sovyetler, sadece iki ay önce yayımlacı politikalarına muhatap olan Ankara'nın, Batıyı da bir alternatif olarak değerlendirdiğini bildikleri için tedirgin ve endişeliydiler. Kurdukları ikili işbirliğinde inisiyatif, artık, manevra alanı geniş-

leyen Ankara'ya geçmektedir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını etki alanları dahilinde tutmak, Sovyetler için artık çok daha önemli hale gelmiştir.

Moskova, bu amaçla, Ankara Hükümeti'nin yanında olduğunu vurgulayabilmek için, ilk olarak, yaklaşık iki yıldır bir tehdit unsuru olarak belirginleşen Enver Paşa'yı denklem dışına itmiştir. Kafkas cumhuriyetlerini Moskova Dostluk Antlaşması sürecine dahil eden 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması, Moskova'nın bu bağlamdaki ikinci icraatı olmuştur.

Moskova'nın, Ankara'yı kaybetmemek için Sakarya Savaşı'nın hemen ardından ortaya koyduğu bu irade ile ne denli haklı olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır: Kars Antlaşması'ndan sadece bir hafta sonra imzalanan Ankara Antlaşması ile Ankara ile Fransa arasında bir mutabakata varılmış ve Fransız askerleri Anadolu'yu tahliye etmişlerdir. Destek verdikleri, ancak, karşılık alamadıkları Yunan birliklerinden başka bir seçenekleri kalmayan İngiliz devlet adamları ise Türk tezi lehinde tavır değiştirmeye başlamışlardır. Artık, ortada, Ankara ile Moskova'nın işbirliği yapmak istedikleri bir "İtilaf Devletleri" fotoğrafı değil, İtilaf Devletleri ile Sovyet Rusya'nın anlaşmaya çalıştıkları bir "Ankara" gerçeği vardır. Bu tablo, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başarılı olduklarını ve hedefe vardıklarını göstermektedir.

Mustafa Kemal Paşa, gelinen bu noktadan sonra, realize etmek istediği dış politikasını uygulama imkanını elde etmiş ve ilk adımını, başından beri hedeflediği "Batı" yönünde atmıştır.

Diplomatik temaslarda bulunmak üzere Yusuf Kemal ve Fethi Beylerin başkanlık ettiği iki heyetin, Ankara Hükümeti'nin kararıyla Avrupa'ya gönderilmesi, bu bağlamda atılan ilk adımdır. Son derece başarılı bir diplomat olan Yusuf Kemal Bey'in çalışmaları neticesinde, Fransa'dan, ciddi boyutta askeri yardım temin edilmiş, İtalya ise Türk tezinin en güçlü destekçilerinden biri haline gelmiştir. Milli Mücadele'nin henüz sona ermediği bir dönemde elde edilen bu başarı, Mustafa Kemal Paşa'nın, Rus kozu vasıtasıyla İtilaf Devletleri'ni barışa zorlama politikasının hedefine ulaştığını ispatlamaktadır.

Sakarya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Ankara'yı kendi etki alanı içinde tutmak için politik manevralar içine giren Moskova'nın, bu aşamadan sonra mağlubiyet psikolojisi içine girdiğini görüyoruz. Nitekim, Sakarya zaferinden sonra Anadolu'ya akan yardımlar, bu dönemde kesilmiş, Moskova, mağlup olması için Türk tarafına destek verdiği Yunanistan ile, yine bu dönemde bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalamıştır.

İki tarafı zoraki işbirliğine götüren şartlar bir mütareke ile son bulmadığı için, kimi tarihçiler tarafından ironik bulunsa da, birbirlerine hala ihtiyaç duyan Ankara ve Moskova, bundan sonra da işbirliklerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Böylece, duygusal değil, realist davranmayı tercih etmişler, şartlar elverdiği ölçüde azami kazanç elde etmeyi düşünmüşlerdir.

Nitekim, yeni bir döneme girilmiş olmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve Yusuf Kemal Bey gibi önde gelen isimlerin Sovyet muhataplarını yumuşatmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda, Ankara'ya gönderilen General Frunze aracılığı ile Ukrayna ile Ankara Hükümeti, bir Dostluk Antlaşması imzalamışlar, Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ile hazırlık aşamasındaki büyük Türk taarruzunun etkin biçimde yönetilmesi için bir Sovyet askerî heyeti Ankara'ya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği 4 Ocak 1922 tarihli mektubu, bu sürecin diğer bir karakteristik ögesidir.

Ankara-Moskova münasebetlerindeki ciddi kırılmalar bundan sonra yaşanmış, Ankara Hükümeti'nin Moskova Büyükelçiliği'nin, İngilizlerle yakın temas kurulduğu gerekçe gösterilerek, 1922 yılı Nisan ayında basılması, sürecin ilk basamağını teşkil etmiştir.

İkili ilişkilerdeki ikinci kırılma, ünlü İngiliz Generali Townshend'in, baskından üç ay kadar sonra gerçekleşen, coşkulu karşılamalara sahne olan ve Ankara'yı da kapsayan Anadolu seyahatidir.

9 Eylül 1922 tarihinden sonra, Ankara-Moskova ilişkileri, birkaç istisnai dönem dışında, hiçbir zaman eskisi gibi olmamış, ikili ilişkiler sonucunda kazançlı çıkan Türk tarafı, kazandığı askeri başarıdan sonra, nihai hedefi olan Batı eksenli ve fakat çok yönlü bir dış politika takip etmeye başlamıştır. Sonuçta, Ankara'yı Moskova'ya iten şartlar değişmiş, ancak, Ankara'nın, Moskova nezdindeki önemi daha da artmıştır. Türk tarafının bu başarısını, özellikle, Batı Anadolu'da gösterdiği askeri başarıya bağlamak yerinde olacaktır.

Nitekim, Sovyetler, Sakarya Savaşı'ndan sonra takındıkları tavır bu dönemde de takınmışlar ve Türkiye'yi büsbütün kaybetmemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, kazandığı askeri zafer dolayısıyla Türkiye'yi ilk tebrik eden, Moskova olmuş, Sovyetlerin kısa aralıklara Ankara'ya yolladıkları Mdivani ve Aralov, itinalı tavırları ile dikkat çekmişlerdir. Yakınlık kurmak istedikleri İngiltere ve Fransa'dan destek göremedikleri için Almanya ile işbirliği yapmak zorunda kalan Sovyetlerin, 1922 Nisan ayında imzaladıkları Rapallo Antlaşması ile bu işbirliğini resmileştirmeleri,

1922 yılı Kasım ayında düzenlenen Cenova Konferansı'nda, Türkiye'nin çıkarlarını, Sosyalist Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı Neriman Nerimanov savunmuş olması, bu realite ile birlikte değerlendirilmelidir.

Ancak, Moskova'nın bu ve benzeri bütün gayretlerine rağmen, Türkiye'nin tavrında bir değişiklik olmamış, Lozan müzakereleri sırasında Batı yanlısı bir çizgi takip eden Türkiye, cumhuriyetin ilanı ile birlikte, Batılı ekonomi sistemi benimseyen anti-komünist bir karaktere bürünmüştür.

Musul probleminin etkisiyle İngiltere ile ihtilafa düştüğü dönemde Sovyet Rusya'ya tekrar yaklaşmış ve bundan önemli kazançlar el etmişse de, Türkiye için böyle dönemler, kısa ve konjonktürel olmaktan öteye gitmemiştir. Nitekim, Milli Mücadele'nin sona ermesiyle benimsenen Batı eksenli çok yönlü dış politikanın gittikçe güç kazanması ve faşizmin bir tehdit olarak tırmandığı 30'lı yılların ikinci yarısıyla birlikte kurumsallaşması, bu dönemin karakteristik nitelikleri arasındadır.

Bütün bu olgu ve olaylardan yola çıkarak, konumuzun, şu ana çizgiler etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz:

Stratejik nitelikleri dolayısıyla Batı gibi Rusya'nın da emperyalist emellerine muhatap olan Anadolu, Milli Mücadele döneminde, bu iki odak arasındaki rekabetten yararlanarak, Batı emperyalizmini Sovyet desteği ile pasifize etmek istemiştir. Bu strateji ile, sadece, Sovyet yardımı ile askerî başarı kazanmak hedeflenmemiş, aynı zamanda, Batılı başkentler nezdinde, bir "Bolşevik Anadolu" korkusu oluşturmak suretiyle İtilaf Devletleri'nin "Bağımsız Anadolu" olgusunu onaylamaları sağlamıştır. Aynı şekilde, Sovyetler de böyle bir ihtimali bilmelerine rağmen, Bolşevik olmasa bile bağımsız kalabilen bir Anadolu'yu tercih etmişler, bölgede oluşabilecek muhtemel bir Batı nüfuzundan ciddi biçimde endişe duymuşlardır. Moskova, bu maksadına ulaşırken, ilk aşamada, Enver Paşa'yı birinci tercih olarak değerlendirmiş, ancak, Ankara'nın askeri başarıları, söz konusu ihtimali ortadan kaldırmıştır.

Bu iki dinamik sayesinde Ankara, sürece avantajlı başlamış ve şartlara bağlı olarak bu konumunu daima korumuştur. Sonuçta, ortak düşmanlara karşı işbirliğine giden iki odağın zoraki işbirliği ile hassas bir konjonktür oluşmuş, Ankara ve Moskova, birbirlerini, İtilaf Devletleri'yle anlaşarak kendilerini tuzağa düşürmeye hazır, zoraki bir ortak olarak görmüşlerdir. Tabii, bu bağlamda en fazla endişe eden taraf, böyle bir ihtimali esir olmakla özdeşleştiren "Ankara" olmuş, bu ihtimal, Moskova için de geçerli olduğu için, Ankara'yı, etik açıdan problemsiz bir zeminde tutmuştur.

Sürecin son sahnesinde belirleyici unsur olan “Türk Zaferi”, başından beri koruduğu avantajlı konumunu askeri gücüyle değerlendirerek başarıya ulaşan Ankara'nın eseridir. İtilaf Devletleri ve Moskova, birbirlerinin güdümüne gireceğine bağımsızlığı seçen Anadolu'yu, ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın başarıyla kurguladığı stratejik planın bir sonucu olan bu tarihi başarıdan sonra kabullenmişlerdir.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sayı: 351, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 1.19..8.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya No: 431148, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 247.674..10.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 2.38.18.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, Dosya: 2296, Gömlek: 1-2, M. 04.03.1918.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, Dosya: 2563, Gömlek: 5, M. 30.10.1918.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muahedeler, Belge No: 437/8/2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 273, Dosya No: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 27-10, Dosya No: 86-20, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.30.11.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 28-182, Fon Kodu: 930.1.0.0, Yer No: 3.40.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 930.2.0.0, Yer No: 1-6-1, 1920.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30,18.1.1, Yer No: 2-38-18, 12 Mart 1921.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 28-182, Fon Kodu: 930.1.0.0, Yer No: 3-40-1, 30.11.1921.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 930,2.0.0, Yer No: 3-24-3, 1923.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 4-45-13.

Cumhuriyet Müzesi Arşivi, Dosya No: VI/1, Belge No: 3054.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya Muahedat Kısmı, Dosya No: 405, Karton: 119; Karton 125, Şifre Kalemi, 10 Kasım 1917, No: 2289.

- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 112, Dosya No: 194-405, Fihrist: 11-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 324, Dosya No: 67-10, Fihrist: 4, 4-1, 4-3.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 534, Dosya No: 44-A/156, Fihrist: 2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 549, Dosya No: 4-16-A, Fihrist: 6-1, 6-2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 586, Dosya No: 34-114, Fihrist: 3, 3-1, 35-115, 37, 43-5, 43-6, 59.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 587, Dosya No: 61-116, Fihrist: 39.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 41-15, 41-16, 41-17.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 588, Dosya No: 36-118, Fihrist: 6-1, 40-3, 40-4, 40-5, 40-6, 41-15, 41-16, 41-17.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151-269, Fihrist: 27.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 639, Dosya No: 151-296, Fihrist: 4, 4-1, 4-3, 11.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 849, Dosya No: 2-4, Fihrist: 4-2, 25.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 13-16, Fihrist: 118.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 852, Dosya No: 55/B-14, Fihrist: 5, 5-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 879, Dosya No: 10-2, Fihrist: 98-2, 98-3, 98-4.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 887, Dosya No: 31-28, Fihrist: 30, 30-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 30-A/9, Fihrist: 12, 12-1, 12-2.

- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 993, Dosya No: 171-A/13, Fihrist: 9.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Klasör: 1041, Dosya No: 44-B/139, Fihrist: 19, 24-3.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 578, Gömlek: 105, Sıra: 1019, Belge:105-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge: 17-1, 17-2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10 A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge: 96-1.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 615, Gömlek: 55, Sıra: 5874, Belge: 55-1, 55-5.
- Harp Tarihi Dairesi Arşivi*, Belge No: 5/7723, Dosya No: 228.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge No: 24/3038; 59/17364; 126/19247, 19243; 132/19543.
- Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıkhoğlu Arşivi*, Belge No: 134, 152.

Resmi Yayınlar

- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.
- Ayn Tarihi*, Sayı: XIX, s. Ankara 1935.
- Documents on British Policy*, Seri: I, Cilt III, Londra 1949, Belge No: 630.
- Dokumentu Vneşney Politiki*, Cilt II-IV, Gospolizdat, Moskova 1959.
- Düstur*, III. Tertip, Cilt II, İstanbul 1929.
- Kurtuluş Savaşımız*, (1919-1922), Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, (Devre: IV), Cilt I, İçtima: 11.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 14.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 144.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 19.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 54.

- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İçtima: 48.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 14.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 75.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IV, İçtima: 76.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt V, İçtima: 14.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VI, İçtima: 101.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 128.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 133.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 133.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 134.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt VII, İçtima: 142.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt IX, İçtima: 5.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt X, İçtima: 34.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XI, İçtima: 53.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XIV, İçtima: 120.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVI, İçtima: 131.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVII, İçtima: 162.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 1.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 9.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XVIII, İçtima: 13.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt XXIII, İçtima: 112.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 85.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İçtima: 144.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt I, İnikad: 149.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt II, İnikad: 94.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt III, İnikad: 42.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt V, İnikad: 84.
- Türk İstiklâl Harbi (İdarî Faaliyetler)*, Cilt VII, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1975.

Hatıratlar ve Araştırma-İncelemeler

- Ada, Turhan, "Atatürk'ün Misak-ı Milli Stratejisi ve Bu Bağlamdaki Problematik Tartışmaların Analizi", *Yeni Türkiye*, Ankara 2017.
- Adivar, Halide Edip, *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.
- _____, *Türkün Ateşle İmtihanı*, XI. Baskı, İstanbul, Atlas Kitabevi.
- Afetinan, Ayşe, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 120 s..
- Ağaoğlu, Samet, *Kıyay-ı Milliye Ruhu*, Ankara 1964.
- Akdevelioğlu, Atay ve Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası (1919-1989)* (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Ankara 2001.
- Akşin, Aptulihat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964.
- Aliyev, Hamit, "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlaşmasında Rolü", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Aliyev, Hamit, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt II, ATAM Yayınları, Ankara 1996.
- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş, 1912-1922, ve Sonrası*, İstanbul, 1970,
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967.
- Aralov, Semyon İvanoviç, *Rus Büyükelçisi'nin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye* (Edit.: Erol Cihangir), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005.
- Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul 1961.
- Aras, Tevfik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Görüşlerim*, Cilt I, İstanbul 1945.
- Armaoğlu, Fahir, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele Türk-Sovyet İlişkileri", *Ali Fuat Cebesoy'u Anma Paneli (10 Ocak 1994)*, ATAM Yayınları, Ankara 1997.
- _____, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1973.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Cilt II, 1999; Cilt VI, 2001, Cilt VIII, 2002, Cilt IX, 2002, Cilt XII, 2003; Cilt XIII, 2004.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989.
- Avagyan, Arsen, “Kurtuluş Savaşı’nda Ankara-Sovyet İlişkileri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, C. I, İstanbul 1980.
- Bagirov, Yusuf Akoğlu, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, Bilim Yayınları, İstanbul 1979.
- Balkesir-Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çaruklu’nun Kuwayi Milliye Hatıraları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Bayur, Yusuf Hikmet, “Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız II”, *Belleten*, Cilt XXX, Sayı: 117.
- _____, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Baş Dışarda Akımlar”, *Belleten*, Cilt XXXV, Sayı: 140.
- _____, *Türk Devleti’nin Dış Siyaseti*, II. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- _____, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt II/IV, Cilt III/IV, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Belen, Fahri, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu’da (1919-1921)*, Cilt I, Ankara 1981.
- _____, *Trakya’da Milli Mücadele*, Cilt I, Ankara 1955.
- Biçer, Ali Rıza, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000.
- Bilge, Suat, *Güç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Cilt I, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Budak, Mustafa, *Misak-ı Milli’den Lozan’a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, V. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014.
- Carr, Edward Hallett, *A History of Soviet Russia*, Cilt III, Londra 1966.
- _____, *Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi (1917-1929)*, (Çev.: Levent Cinemre), II. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2015.

- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- _____, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- _____, *Siyasi Hatıralar*, Cilt I, İstanbul 1957.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.
- Çoruhlu, Samih, "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 15 Temmuz 1966, Tefrika: 15.
- Dumont, Paul, "Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim*, Mart 1980.
- Ellison, Grace, *An English Woman in Angora*, Londra 1935.
- Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara 1990.
- Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınları, İstanbul 1962.
- Frunze, Mihail Vasilyeviç, *Türkiye Anıları* (Çev.: Ahmet Ekeş), Cem Yayınevi, İstanbul 1978.
- Glebov, Antoli, *Liniya Drujbu*, Sovyetski Pistael, Moskova 1960.
- Guniava, Gela, *XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Gürsel, Haluk, *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- _____, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____, "17 Aralık 1925 Türk- Rus Anlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1998, 258 s..
- Halil Menteşe'nin Anıları*, 1986, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş* (Edit.: Taylan Sorgun), II. Baskı, Kemer Yayınları, İstanbul 1997.
- İleri, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, Scala Yayıncılık, İstanbul 1999.
- İnal, İbnülemin Mahmud, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Maarif Vekaleti Matbaası, İstanbul 1940-1953.

- Kadri, Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (Edit.: İsmail Kara), II. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.
- Kandemir, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Elif Matbaası, İstanbul 1965.
- Kansu, Mazhar Müfit, "Cumhuriyetin İlanı", *Sümerbank Endüstri ve Kültür Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1972.
- _____, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, III. Baskı, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Karaman, Sami Sabit, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları*, 1921-1922, İzmit 1949.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınları, İstanbul 1958.
- Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkanı*, Menteş Matbaası, İstanbul 1967.
- _____, *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, Cilt I-II, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991.
- Kerensky, Alexandr, *Kerensky ve Rus İhtilali* (Çev. Rasih Güran), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- Kılıç Ali Hatıralarım Anlatıyor*, Sel Yayınları İstanbul 1955.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Berge, Metin, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Korhan, Tuğba, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2012-1, Sayı: 24, Bolu 2012.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazuları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Lansere, Yevgeni Yevgenyevič, *Ankara Yazı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- Lenin, Viladimir İlyiç, *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979.
- _____, "Rusya'da Simdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994.

- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Cilt III, İstanbul 1327.
- Mahmud Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul 1341.
- Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, İstanbul, İkdam Matbaası, İstanbul 1924.
- Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Mütercimler, Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Yardım*, Yaprak Yayınları, İstanbul 1992.
- Okyar, Fethi, *Üç Devir'de Bir Adam* (Edit.: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- Onar, Mustafa, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası*, Cilt I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni*, Cilt I- II, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Özdemir, Metin, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986.
- Parla, Reha, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt II, Özdilek Matbaası, Lefkoşe 1987.
- Perinçek, Mehmet Bora, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Lozan Hatıraları*, IV. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Veli Yayınları, İstanbul 1984.
- _____, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.
- _____, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Cilt I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000.
- Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1973.

- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Şamsutdinov, Abdulla Amardanoviç, *Mondros'tan Lozan'a Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı (1911-1923)* (Çev. Ataol Behramoğlu), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- Şimşek, Cihat, *Türkiye'de Aşırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999.
- Şimşir, Bilal, *British Documents on Atatürk*, Cilt I, III, IV, TTK Basımevi, Ankara 1979-1992.
- _____, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e "1921-1922"*, II. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, *Lozan Telgrafları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.
- Tuğlacı, Pars, *Çağdaş Türkiye*, Cilt I, Cem Yayınevi, İstanbul 1987.
- Tunçay, Mete, *Mesai 1920 Halk Şuruları Fırkası Programı*, AÜSBF Yayınları, 1972.
- _____, "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, -Mart 1980.
- _____, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978.
- Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, IV. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara 1959.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, II. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990.

- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, No: 4454-408, 18 Ekim 1944.
- _____, “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, No: 4454-415, 25 Ekim 1944.
- Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt II, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.
- Yerasimos, Stefanos, *Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “Milli Mücadele’ye”*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.
- _____, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.
- Yılmaz, Mustafa, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye -Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985.
- Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1995.

